

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2021 (Nisan/April)

Garıbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi

The Science of Gharıb al-Qur'ân and its Relationship with Lughât al-Qur'ân

Bayram AKTAŞ

Dr. Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ph. D. Student, Ankara University, Institute of Social Sciences
Ankara, Turkey,

bayramaktas79@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6705-1166>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 06/01/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 15/03/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2021

Atıf / Citation: Aktaş, Bayram. “Garıbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi”.
Tefsir Araştırmaları Dergisi 4/2 (Nisan/April 2021), 218-246.
<https://doi.org/10.31121/tader.854828>

İntihal: Bu makale iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Garîbu'l-Kur'ân, yabancı dillerden geçerek veya Kureyş dışı lehçelerden gelerek Kur'ân'da yer alan anlamı kapalı lafızları sûre ve âyet tertibine göre ele alan bir ilimdir. Lugatu'l-Kur'ân ise ilerleyen süreçte Kur'ân'da yer alan bütün lafızları alfabetik tertibe göre açıklayan Garîbu'l-Kur'ân ilminin genişleyerek lügat sistemine bürünmüş halidir. Te'lifâtı İbn Abbas'la (ö. 68/687-688) başlayan Kur'ân'daki anlamı kapalı lafızlar, hem Garîbu'l-Kur'ân ilminin hem de Arap dili lügatlarının ilk örnekleri olarak gösterilmektedir. Makalemizde öncelikli olarak, erken dönem te'lifâtında tanımına yer verilmeyen sonraki dönemlerde ise garibliğin kişiye göre değişen izâfî boyutuna vurgu yapılan tanımlar sebebiyle efradını câmi ağyârını mâni bir tanımla yapılamayan Garîbu'l-Kur'ân ilminin tanımı ve önemi üzerinde durulacaktır. Daha sonra Garîbu'l-Kur'ân ilminin Arap dili lügatçılığı ile karşılıklı etkileşimi ve bu süreçte sınırlı sayıdaki kelimeleri ele alan Garîbu'l-Kur'ân edebiyatının zamanla Kur'ân'ın bütün lafızlarını içeren Lugatu'l-Kur'ân'lara dönüşümü meselesi ele alınacaktır. Bu dönüşümde Garîbu'l-Kur'ân te'lifâtının ilk örneklerini oluşturan Abdullah İbn Abbas'a ait tefsirler; Lugatu'l-Kur'ân'ların en seçkin ve meşhuru olan İsfahânî'nin (ö. V./ XI. Yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât*'ı başta olmak üzere çok sayıda Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân türü esere atıfta bulunulacaktır. Özellikle alfabetik tertibi esas alan ilk Garîbu'l-Kur'ân tefsiri olan ve her iki türün özelliklerini muhtevasında barındıran *Nüzbetu'l-Kulûb fi Tefsiri'l-Garîbi'l-Kur'ân* yazarı Muhammed b. Uzayz es-Sicistânî'nin (ö. 330/941) dilciliği ve bu sahadaki birikimini söz konusu eserine yansıtmasının örnekliğinde iki tür arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylelikle günümüz bazı akademik çalışmalarda dâhi tam olarak ne olduğu ortaya konulmadan üzerinde çalışma yapılan Garîbu'l-Kur'ân ilminin sınırları çizilmeye çalışılacak; aralarındaki fark gözden kaçırılarak kimi zaman birbirinin yerine konulan ve kullanılan iki türün farklılıklarına temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Garîbu'l-Kur'ân, Lugatu'l-Kur'ân, Bilim, Etkileşim, Dönüşüm.

Abstract

Gharîb al-Qur'ân deals with the words, whose meaning is hidden in the Qur'ân and which passed through foreign languages or come from dialects other than Quraysh, according to the order of surah and verse.

Lughât al-Qur'ân, on the other hand, is the expanded version of the science of Gharîb al-Qur'ân, which explains all the words in the Qur'ân in alphabetical order in the following process. The words whose meaning is hidden in the Qur'ân, which started with al-Ta'lifât Ibn Abbas, are shown as the first examples of both sciences; Gharîb al-Qur'ân and Arabic language lexicon.

In our article, firstly, the emphasis will be on the definition and importance of the science of Gharîb al-Qur'ân, because, in the early period, this was not defined in the literature, while in the later period, there had not been an exact definition as definitions made by different individual were relativistic depending on their own choice. Then, the interaction of the Gharîb al-Qur'ân with the Arabic language lexicon will be addressed and the gradual transformation of Gharîb al-Qur'ân, which initially dealt with a limited number of words, to the Lughât al-Qur'ân which includes all the words of the Qur'ân. In this transformation, the commentaries of Abdullah Ibn Abbas (d. 68/687-688), which constitutes the first examples of the interpretation of the Gharîb al-Qur'ân; the most distinguished and famous Lughât al-Qur'ân, al-İsfahânî (d. V/ the first quarter of the XI century), especially the al-Mufradât, a large number of Gharîb al-Qur'ân and Lughât al-Qur'ân type of works will be referred. However, the relationship between the two types will be tried to be revealed with the example of Muhamad ibn. Uzayz al-Sijistânî's (d. 330/941) linguistics mastery, the author of *Nuzhat al-Kulûb fi Tafsiri'l-Gharîbi'l-Kur'ân*, and in which he reflect his experience in this field and, which is the first interpretation of Gharîb al-Qur'ân based on the alphabetic arrangement and contains the features of both types in its content. In that sense, to have a better view on Gharîb al-Qur'ân, it will be tried to draw the boundaries of the science of Gharîb al-Qur'ân, because even contemporary academic studies have not shown what the field is about. The difference between them will be overlooked and the fact that their differences are sometimes used and substituted for each other will be determined have not shown what the field is about.

Keywords: Tafsir, Gharîb al-Qur'ân, Lughât al-Qur'ân, Science, Interaction, Transformation.

Giriş

Kur'an'ın rehberliğinden istifade etmek, ortaya koyduğu hükümleri hayata geçirmek, önerdiği ahlak ilkelerini uygulamak, bahsettiği haber ve kıssalardan yararlanmak için öncelikle onu anlamak, anlaşılmayan yerlerini izah etmek Kur'an-insan ilişkisi için vazgeçilmez bir durumdur. Yüce Kur'an, ilahi kaynaklı olmakla birlikte muhatap kitlesi itibariyle insanların anlayacağı bir dilde indirilmiş ve onu anlamayı amaç edinen tefsir ilminde öncelikli olarak dilsel yöntem ve bilgilerden istifade edilmiştir.¹ Bu sebeple olsa gerek ki ilk tefsir çalışmaları dili esas alan çalışmalardır. Kur'an'ın muradı ilahiye uygun bir biçimde açıklanmasını gaye edinen ulumu'l-Kur'an'ın aslı kaynaklarından bir tanesini de dilsel mevzular teşkil etmektedir.²

Hiz. Peygamber, Kur'an'ın kendisine inzâl edildiği şahsiyet olması ve bunun sonucunda üstlendiği Risâlet görevi itibariyle ilahi kelamı anlama ve anlamlandırmada ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Dolayısıyla o hayatta olduğu müddetçe Kur'an'ı anlama noktasında herhangi bir sorun yaşanmamıştı. Hiz. Peygamber'in hayattan ayrılması, Hulafâ-i Râşidin döneminde ve sonrasında Müslüman coğrafyasının genişlemesi, farklı din, dil ve kültürden insanların İslam'a intisabı neticesinde çeşitli problemler gün yüzüne çıkmış, çözüm bulmak amacıyla öncelikli olarak aslı kaynak Kur'an'a müracaat edilmişti. Kelamullah üzerinde îmalı fikr eden ulemanın anlayış, zekâ ve bilgi düzeyi aynı olmadığı gibi Kur'an'da kullanılan kelime ve kavramların anlaşılabilirlik düzeyi eşit değildir. Bir kısmı herkesin anlayacağı sadelikte iken diğer bir kısmı ise yabancı bir dilden geçmesi ya da Kur'an'ın kendisi ile indirildiği Kureyş lehçesi dışında farklı bir lehçeden gelmesi itibariyle ancak belli bir çaba sonucu anlaşılabilir. ³

Kur'an ilimlerinden biri olan Garibu'l-Kur'an, vahy-i ilahide yer alan ikinci tür, anlamı iza- ha muhtaç garib kelimeleri konu edinen bir ilimdir. Bu sahada ortaya konulan eserler, Arap dilini merkeze alan çalışmalar, müellifleri ise müfessir kimliği yanında dilci kimliği ile ön plana çıkan bilginlerdir.³ Garib kelimeler, yalnız Garibu'l-Kur'an ilminin değil aynı zamanda Arap dil lugatlarının da ilk nüvelerini oluşturmaktadır. Tefsir, Garibu'l-Kur'an ve kısmen Arap dil lugatı alanlarında doküman analizi metodu kullanılarak hazırlanan bu çalışma, Kur'an'da yer alan manası kapalı lafızları açıklamak amacıyla ortaya çıkan ve zamanla müstakil çalışma alanlarına dönüşen Garibu'l-Kur'an ve Arap dil lugatlarının karşılıklı etkileşimini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

¹ Esra Gözeler, Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an' Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiul-Evvel 4 Rebiul-Evvel Arası) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2009), 37.

² Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an ve Bağlam* (İstanbul: Şule Yayınları, 2008), 33.

³ İsmail Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010), 2.

Çalışma, ilk dönemlerde sûre ve âyet tertibini esas alan Garîbu'l-Kur'ân'ların, zamanla lugatlarda kullanılan alfabetik tertibe bürünmüş şekli olan Lugatu'l-Kur'ân'lara dönüşüm süreci üzerinde yoğunlaşmakta, dolayısıyla Garîbu'l-Kur'ân ilminin Arap dil lugatıyla ilişkisi bu bağlamla sınırlı tutulmaktadır. Bu dönüşüm gözden kaçırıldığı için zaman zaman birbirinin yerine kullanılan ancak muhteva olarak sınırlı sayıdaki garib kelimelerin mi yoksa bütün Kur'ân lafızlarının mı kastedildiği hususunda, yapılan çalışmalarda ortaya çıkan kavram kargaşasına dikkat çekmek amaçlanmaktadır. Garibu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân olarak müstakil başlıklar altında defâaten ele alınan iki kavram, birbirine etkisi yönüyle ilk defa çalışmamızda ele alınmaktadır.

Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân konuları günümüzde yapılan akademik çalışmalarda müstakil olarak çeşitli amaçlarla birçok kez ele alınsa da⁴ tespit edebildiğimiz kadarıyla birincinin ikinciye dönüşümü, iki türün karşılaştırılması ve karşılıklı etkileşimi ve bu dönüşümü ortaya çıkaran etkenlerin neler olduğu, herhangi bir çalışmaya mevzu teşkil etmemiştir. Dolayısıyla iki tür arasındaki ilişki, derinlemesine incelenmesi gereken bâkir bir konudur. Diğer taraftan Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân arasındaki farklılık tam olarak ortaya konulmadığı için klasik bir tefsir özelinde Garîbu'l-Kur'ân incelemesi yapılan doktora ve yüksek lisans düzeyindeki bazı çalışmalarda, araştırmaya esas alınan eserdeki bütün Kur'ân lafızları garib kabul edilmiştir.⁵ Garib kelime örnekleri

⁴ Garîbu'l-Kur'ân sahasındaki bazı çalışmalar: 1- İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Atâ b. Ebi Rabah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Gari bu'l-Kur'an'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22, 1978, ss. 17-104. 2- Sadrettin Gümüç, "Garîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5-6 (1987-1988) ss. 9-26. 3- Şükrü Arslan "es-Semin ve Garîbu'l-Kur'ân'daki Metodu", *Atatürk İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, (1993). 4- Ali Bulut, "Kur'an Filolojisine Dâir İbn Abbas'a Nisbet Edilen Üç Eser", *On Dokuç Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 20-21, (2005), ss 277-294. 5- Osman Kara, "Ferahi'nin Müfredatu'l Kur'ân'ı ve Garîbu'l-Kur'ân İlmindeki Yeri", *Gümüşhane İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2012); Lugatu'l-Kur'ân sahasındaki bazı çalışmalar: 1- İsmail Kurt, "Kur'ân Lugatlarının Doğuşu ve Gelişimi", *Dokuç Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, (2017). 2- M. Selim İpek, "Kur'ân'a Yönelik Yapılan Lugat (sözlük) Çalışmaları" *Ekev Akademi Dergisi*, 53, (güz 2012). 3- İbrahim H. Karşlı, "Kur'ân Tefsiri Açısından İlk Arap Lugatı Kitabı'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4/14 (2004). 4- Muhammet Abay "Hahezade'nin Minhacu'l-Beyan'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'an Sözlükçülüğü", *Sahn'ı Seman'dan Daru'l-Funun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası; Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVIII. Yüzyıl*, 1, (2018)...

⁵ Akyüzoğlu, *Taberî Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân*. Üç bölümden oluşan tezin ilk bölümünde Taberî ve tefsiri tanıtılmış, ikinci bölümde Garîbu'l-Kur'ân ilmi ve Taberî'nin garib kelime açıklama yöntemine, son bölümde ise ilk altı suredeki ve otuzuncu cüzde yer alan kısa surelerdeki garib kelime örneklerinin açıklamasına yer verilmiştir. Son bölümde yer alan garib kelime örneklerine bakıldığında Fatiha suresinin ilk âyetinde besmelenin bütün kelimelerine (115-116); ikinci âyette الْحَمْدُ – الْعَالَمِينَ رَبُّ – رَبُّ الْعَالَمِينَ kelimelerine (116); dördüncü âyette مَالِكِ – الدِّينِ kelimelerine (117); beşinci âyette نَعْتَمْتَ – الْمَغْضُوبِ – نَسْتَعِينُ kelimelerine (117); altıncı âyette الصِّرَاطِ – اِهْدِنَا – الصِّرَاطِ kelimelerine (118) yedinci âyette الضَّالِّينَ kelimelerine yani zamirler ve ismi işaretler hariç neredeyse suredeki bütün kelimelere garib kelime örneği olarak yer verildiği görülmektedir (119). Fâtiha sûresi kadar olmasa da diğer sûrelerde de oldukça çok sayıda kelime örneklerine yer verilmiş olduğu görülmektedir. Akyüzoğlu üçüncü bölümün başında bu bölümün başında yer verdiği kelimeleri "Taberî'nin garib kabul ettiği kelimeler" şeklinde nitelendirmekte ancak bu konuda hiçbir kıstas ortaya koymamaktadır (115). Anlaşılan Akyüzoğlu Taberî Tefsiri'nde açıklaması yapılan bütün kelimeleri garib olarak kabul etmektedir. Nitekim "çalışmanın metodolojisi" başlığı altında tezin yönteminin ortaya konulduğu giriş bölümünde hiçbir kriter gözetilmeksizin Taberî Tefsiri'nde açıklaması yapılan bütün kelimelerin aynı zamanda söz konusu tefsirin garib kelimelerini oluşturduğunu ifade etmektedir. ("Taberî'nin garib kabul edip açıklama yaptığı kelimeleri tespit ederken çalışmanın başında her açıklama yaptığı kelimeyi konu etmeyi düşünürken... 3) Hüseyin

içerisinde “belki, umulur ki (الإنسان) (“ ”)6(أَعْلَى)”, “büyük (كَبِيرَةً)8”, “su (ماء) ” gibi herkesin çok rahat anlayabileceği kelimelere dahi yer verilmiştir. Çalışmamız Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân ayırımına dikkat çekmesi ve aralarındaki farkı ortaya koyması yönüyle önem arz etmektedir.

Makalede öncelikli olarak birbirinin yerine kullanılan Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân kavramları hakkında bilgi verilmiş; Garîbu'l-Kur'ân'ın önemi, her iki türün birbiriyle ilişkisi üzerinde durulduktan sonra ilk türün ikinci türe dönüşümü ve bu durumu doğuran etkenler incelemeye tabi tutulmuştur. İki türle ilgili çok sayıda esere atıfta bulunulmuştur. Özellikle Garîbu'l-Kur'ân edebiyatının, muhtevası aynı kalmakla birlikte tertibinde değişiklik yapılmak suretiyle Lugatu'l-Kur'ân'lara dönüşümünün ilk örneğini oluşturan Muhammed b. Uzueyz es-Sicistânî'nin (ö. 330/941) *Nuzhetu'l-Kulûb fî Tefsiri Garîbi'l-Kur'ân* isimli eseri özelinde iki tür arasındaki etkileşim somut hale getirilmeye çalışılmıştır.

Ayet-sure sırasına dayalı Mushaf tertibini esas alan Garîbu'l-Kur'ân (İbn Abbas (ö. 68/687-688), *Tefsîru İbn Abbas, el-Müsemma bi-Sahîfeti Ali b. Ebi Talha*.¹⁰ 2- Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna (ö. 209/824 ?), *Mecâzu'l-Kur'ân*.¹¹ 3- İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*.¹²) ve harf sırasına göre alfabetik tertibi esas alan Lugatu'l-Kur'ân (1- Muhammed b Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941), *Nuzhetu'l-Kulûb fî Tefsiri Garîbi'l-Kur'ân'il-Azîz*.¹³ 2- Rağîb el-İsfahânî (ö. V./

Akyüzoğlu, *Taberi Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân* (Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004). Yine benzer bir durum Halil İbrahim Süslü'nün çalışmasında da görülmektedir: *Celâleyn Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân Örnekleri* (Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016, 153-176) söz konusu çalışmada Sayın Süslü Garîbu'l-Kur'ân ilmi ile ilgili tanımlara (Ömer Nasuhi Bilmen ve İsmail Cerrahoğlu'ndan) yer verse de (33) kendi çalışması bağlamında net bir tanım yapmamakta ve “Celâleyn Tefsirinde Garîbu'l-Kur'ân Örnekleri” bölümünde yer verilen kelimelerin neye göre garib kabul edildiği ile ilgili bir açıklamada bulunmamaktadır. Yani bir manada Celâleyn Tefsiri'nde hakkında açıklama yapılan bütün kelimeler garib kabul edilmektedir.

⁶ Akyüzoğlu, *Taberi Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân*, 132.

⁷ Akyüzoğlu, *Taberi Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân*, 122.

⁸ Akyüzoğlu, *Taberi Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân*, 147.

⁹ Akyüzoğlu, *Taberi Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'ân*, 149.

¹⁰ İbn Abbas, *Tefsîru İbn Abbas, el-Müsemma bi-Sahîfeti Ali b. Ebi Talha an İbn Abbas fî Tefsiri'l-Kur'ân'il-Kerîm*, thk. Abdumunim Reccal (Beyrut: Muessesetü'l-Kütübü's-Sikâfiyye, 1991), 77, 21-22.

¹¹ Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna, *Mecâzu'l-Kur'ân*, tah. Mehmet Faud Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1962), *Mecâzu'l-Kur'ân*'ın bir diğer adı da *Garîbu'l-Kur'ân*'dır. *Garîbu'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân, İrâbu'l-Kur'ân* isimleriyle Müellife nispet edilen eserlerin (İbn Nedim, el-Fihrist, 37) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ın değişik isimleri olduğu anlaşılmaktadır. Adem Yerinde, “*Mecâzu'l-Kur'an*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 28/225.

¹² Abdullah b Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, tah. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1978) s. 38.

¹³ Ebu Bekir Muhammed b. Uzey es-Sicistânî, *Nuzhetu'l-Kulûb fî Tefsiri Kur'ân'il-Azîz*, tah. Yusuf Abdurrahman el-Meraşlı (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013), 57-58.

XI. Yy. ilk çeyreği), *el-Müfredât*.¹⁴ 3- Semîn el-Halebi (ö. 756/1355), *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsiri Eşrêfi'l-Elfâz*.¹⁵ türünün ilk ve en meşhur eserlerinin muhtevası, ilk üç kelime ile sınırlı da olsa tablolara dökülmek suretiyle Garîbu'l-Kur'ân'ların Lugatu'l-Kur'ân'lar dönüşümü ve ikisi arasındaki farklar göz önüne serilmeye çalışılmıştır.

1. Garîbu'l Kur'ân ve Lugatü'l-Kur'ân Kavramları

Uzaklaşmak, ayrılmak, güneşin batması anlamındaki غَرِب kökünden türeyen garib (غَرِيب) kelimesi غَرِبًا - غَرِبٌ - غَرَبٌ şeklinde çekimlenip sözlükte “insanlardan, vatanından ve her şeyden uzak [yalnız, tek] olan”, “kendi türleri arasında benzeri bulunmayan”, “manası kapalı söz anlamlarına gelmektedir”.¹⁶ Kur'ân'da 13 farklı kalıpta 19 yerde kullanılmıştır.¹⁷

Garib kelimesi kullanıldığı ilim dalına göre farklı istilâhî anlamlar kazanmıştır. Astroloji istilâhında bulunduğu yerle ilgili herhangi bir malumatın olmadığı yıldızları; belâğat ilminde edebi zevke uygun olmayıp kulağı tırmalayan lafızları; Hadis ilminde herhangi bir tabakada râvînin tek başına kaldığı rivayetleri ifade etmektedir. Lugat ve tefsir ilminde manası müphem olan, kişinin manasını anlamakta zorlandığı ve başka birinin açıklamasına ihtiyaç duyduğu, kullanımı yaygın olmayan lafızlar kastedilmektedir.¹⁸ Nitekim kişi yabancı ve az kullanılan bir kelime ile meramını ortaya koyunca “تَكَلَّمَ فَأَعْرَبَ”; kişinin kullandığı kelime anlaşılmayıp kapalı bulunduğu “غَرِبٌ” ve “كَلَامُهُ” ve “غَرِبَتْ هَذِهِ الْكَلِمَةُ” ifadeleri kullanılır.¹⁹

Ulumu'l-Kur'ân mevzuları arasında önemli bir yeri olan ve çok sayıda eserin telif edildiği²⁰ Garîbu'l-Kur'ân ilminin İbn Abbas'tan Ebu Hayyan el-Endülüsi'ye kadar olan te'lifatında garib kelimeye dair her hangi bir tanım yapılmamıştır. Müellifler de eserlerine aldıkları garib kelimelerle

¹⁴ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Ragîb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, tah. Safvan Adnan Davudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009), 57-59.

¹⁵ Ebu'l-Abbas Şihâbeddin Ahmed b. Yusuf b. İbrahim Semîn el-Halebi, *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsiri Eşrêfi'l-Elfâz*, tah. Muhammed Bâsil Uyûni's-Sevd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 41-47.

¹⁶ Ahmed Abdulgafûr Attar, *Mukaddimetu's-Sıhab* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979), 43-44; Isfahânî, *el-Müfredât* 604-605; Ebu Süleyman Hamd b Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî, *Garibu'l-Hadis*, thk. Abdülkerim İbrahim el-Azbâvî (Mekke: Câmîatu Ümmül Kurâ, 1982), 1/70-71; Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfüz-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Fünun*, thk. Şerafettin Yalıtıkaya (Beyrut: Dâru İhyâ-i Turâsi'l- Arabi, 1941), 2/1203; Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisânu'l-Arap* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts), 1/639-640.

¹⁷ *Kur'ân Yolu Medlî*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), el-Bakara 2/115, 142, 177, 258; el-Maide 5/31; el-Araf 7/137; el-Kehf 18/17, 86; et-Taha 20/130; en-Nur 24/35; eş-Şuarâ 26/28; el-Kasas 28/44; el-Fâtır 35/27; el-Kâf 50/39e; el-Müzemmil 73/9.

¹⁸ Muhammed Ali et-Tahânevî, *Keşşaf Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-Ulûm*, thk. Rafîku'l- Acem – Ali Dahruc (Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1996), 1250-1251; Abdulhamit seyyit Tilîb, *Garibu'l-Kur'an Ricâlubû ve Menêbicubum min İbn Abbas ile Ebi Hayyân* (Kuveyt, b.y. 1986), 26; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 147.

¹⁹ Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Omer b. Ahmed Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998) 1/697.

²⁰ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fadl İbrahim (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Turâs, ts.) 1/291; Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Ali (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2004), 1/343

İlgili bir kıstas ortaya koymamışlardır.²¹ Ebu Hayya'nın *Tuhfetü'l Erîb*'i ve sonraki dönem telifatında ise garıblığın kişiye göre değişen izâfî bir kavram olduğuna vurgu yapılması sebebiyle²² efrâdını câmî agyârını mânî bir garib kelime tanımı ortaya konulamamıştır. Yazara göre değişen garib kelime örneğinde eserler telif edilmiştir. Bu sebeple garib kelimenin tanımına yönelik açıklama yapan son dönem müelliflerin görüşlerine yer verip söz konusu ilmin sınırlarını belirginleştirmek istiyoruz.

Mekki b. Ebi Talib'e ait *el-Umde fî Garibi'l-Kur'an*'ın muhakkiki Yusuf Maraşlı Garîbu'l-Kur'ân'ı "Arap dili ve luğatındaki esaslar doğrultusunda Kur'an'daki anlamı kapalı lafızları açıklamakla iştiğal eden, tefsir ilminin dilsel yönünü veya dile mahsus araştırmaları konu edinen ilim dalıdır"²³ şeklinde açıklamaktadır. *Târibu Âdâbi'l-Arap* içerisinde *Müfredâtu'l-Kur'an* başlığında konuyu ele Mustafa Sâdık er-Râfî, Kur'ân'da yer alan ve garib terimiyle ifade edilen kelimelerle fesahatten uzak, kulağa hoş gelmeyen, insanı rahatsız eden kelimelerin kastedilmediğini söylemektedir. Çünkü Kur'an bunlardan münezzehtir. Bilakis fasih ve güzel olan ancak açıklaması noktasında zorluk çekilen ve manasını bilmede işin ehli uzmanlarla diğer kişilerin eşit olmadığı lafızlar kastedilmektedir. er-Râfî, çeşitli lehçeler ve yabancı dilden Arap diline geçen kelimeler sebebiyle gariplik olgusunun ortaya çıktığını beyan etmektedir.²⁴ Garîbu'l-Kur'ân sahasında yazılan eserleri dönemlere ayırarak ele alan kapsamlı çalışmasında Abdulhamid Seyyid Tılib ise "kişinin ilk işittiği anda idrak etmekte zorluk çektiği ancak tefekkür ve anlama gayretinden sonra çözümleyebildiği lafızlar Kur'ân'ın garib kelimelerini oluşturur"²⁵ ifadeleri ile Garîbu'l-Kur'ân ilminin ham maddesi niteliğindeki garib kelimelere işaret etmektedir.

Ülkemizde yapılan çalışmalarda Garîbu'l-Kur'ân ilmiyle ilgili tanım ve değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda söz konusu meseleyi ortaya çıkaran iki temel durum ön plana çıkmaktadır:

- 1- Sık kullanılmaması sebebiyle manası bilinmeyen ve anlaşılması güç olan lafızlar,

²¹ İbn Abbas, *Kitâbu'l-Lugât fi'l-Kur'an*, thk. Selahaddin el-Müneccid (Kahire: Matbaatu'r-Risale, 1946); *Tefsiru İbn Abbas; Mesâilu Nâfi b. Ezrak*, Suyûtî, *el-İtkân* içinde 1/388-415; Muhammed Fuad Abdalbâki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an Mustebracen Min Sahibi'l-Buhari* (Kâhire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1950) içinde, 234- 291.

²² Esîrudin Ebu Hayyan el-Endülûsî, *Tuhfetü'l- Erîb bimâ fi'l-Kur'ân'i mine'l-Garib*, thk. Semir el-Meczub (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983), 40; İbn Akîle el-Mekkî, *eş-Ziyâde ve'l-Ihsan fi Ulûmi'l-Kur'an* (Şânka: Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirâse, 2006), 9/ 90

²³ Ebu Muhammed Mekki b. Ebi Talib Hammuş b. Muhammed, *el-Umde fî Garibi'l-Kur'an*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlı (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981), 14.

²⁴ Mustafa Sâdık er-Râfî, *Târibu Adabi'l-Arap* (Kâhire: Müessesetu Hindâvî, 2013), 405-406.

²⁵ Tılib, *Garibu'l-Kur'an*, 26.

2- Kureyş lehçesi dışındaki bir lehçeden gelen ve yabancı dilden geçen lafızlardır.²⁶

Netice itibariyle ortaya konulan tanım ve açıklamaların tamamı göz önünde bulundurulduğunda gariplik olgusunu ortaya çıkaran ana etkenler şunlardır:

- Bir lafzın yabancı dilden geçerek Arap diline mâl olması, yani ta'rib olgusu,²⁷
- Kureyş dışındaki farklı bir lehçeden gelmesi,²⁸
- Kelimenin anlamının kolay bilinmemesi.²⁹

Görüldüğü üzere gerek Arap âleminde gerekse ülkemizde Garîbu'l-Kur'ân konusunda son dönemlerde yapılan çalışmalarda, “anlamın kolay bilinmemesi” şeklinde ifade edilen kişiye göre değişen göreceli, soyut biçimi, tespitinin adeta imkânsızlığı nedeniyle bir tarafa bırakılırsa; kelimedeki garibliği/kapalılığı oluşturan iki somut unsur ön plana çıkmaktadır. Birincisi yabancı dillerden geçerek Arap diline mâl olmuş muarrab kelimeler diğeri ise Kureyş dışı lehçelerden gelerek Kur'ân'da yer alan anlamı kapalı lafızlardır. Garîbu'l-Kur'ân ilminin öncüsü olan İbn Abbas'a ait *Kitâbu'l-Lugât fi'l-Kur'an* isimli eserin muhtevasının yabancı kökenli ve farklı lehçelerdeki kelimelerden oluşmasının, tanımlarda bu iki mevzunun ön plana çıkmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Buraya kadar yaptığımız araştırma ve değerlendirmelerden yola çıkarak Garîbu'l-Kur'ân ilmini şu şekilde tanımlayabiliriz: Başlangıçta anlamı kapalı olup kolay anlaşılmayan, çeşitli Arap lehçelerinden ve yabancı dillerden geçerek Arap diline mâl olan, normal kişilerin değil de dil sahasında uzman olanların anlayabileceği belirli sayıdaki Kur'an lafızlarını konu edinen, bu yönüyle sonraki dönemlerde Kur'an lafızlarının tamamını ele alan Lugatu'l-Kur'ân'ların ilk aşamasını oluşturan ilme Garîbu'l-Kur'ân denir.

Lugatu'l-Kur'ân, (Kur'ân sözlükleri) kavramı hakkında ise şunları söyleyebiliriz. Lugatu'l-Kur'ân deyince ilk olarak Kur'ân'ın kendisiyle inzal edildiği Arap dili akla gelmektedir.³⁰ Yine ilk dört asırda Arapça yazılan eserler, tercümelemler ve bunların yazarları hakkında bilgileri içeren İslam

²⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973), 1/119; Cerraoglu, *Tefsir Usulü*, 147

²⁷ Suyûtî, *el-İtikan*, 1/429-430; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/119; Cerraoglu, *Tefsir Usulü*, 147; “Garîbu'l-Kur'ân”, 13/379, *Tefsirde Ata b. Ebi Rabah*, 22.

²⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/119; Cerraoglu, *Tefsir Usulü*, 147, “Garîbu'l-Kur'ân” 13/379, *Tefsirde Ata b. Ebi Rabah*, 22; Suyûtî, *el-İtikan*, 1/387-428; İbn Abbas, *Kitâbu'l-Lugât*, 19-56, bu iki eserde garib kelime ile ilgili tanım verilmemekte ancak ilgili sayfalarda garib kelimeler lehçelerdeki anlamları doğrultusunda açıklanmaktadır.

²⁹ Suyuti, *el-İtikan*, 1/343-344; et-Tahânevî, *Istulâbâtü'l-Funûn ve'l-Ulûm*, 1250.

³⁰ er-Râfî, *Târibü Âdâbi'l Arap*, 400; Muhammed Ravvas Kalacî, *Lugatu'l-Kur'an Lugati'l-Arabi'l-Mubtârati* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, ts.), 7-8; Abdülcelil Abdürrahim, *Lugatu'l-Kur'an'il-Kerim* (Umman: Mektebetü'l-Risaleti'l-Hadise, 1981), 8...

dünyasının ilk biyografik eseri olan İbn Nedim'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'inde³¹ Garîbu'l-Kur'ân ve Lugâtu'l-Kur'ân iki farklı tür olarak değerlendirilmiş ve peş peşe iki farklı başlık altında ilgili eserlerin müellifleri zikredilmiştir.³² Ancak *el-Fihrist*'te çoğul olarak zikredilen Lugâtu'l-Kur'ân ifadesinden kasıt, diller (lugatlar) veya Kur'ân sözlükleri değil, Kur'ân'da yer alan lehçelerdir. Çünkü Kur'ân'ın birçok dili yoktur. Bizzat kendisinin beyanı ile tek bir dili vardır o da Arapçadır.³³ “Kur'ân lehçeleri ile ilgili telif edilen eserlerin müellifleri” (كُتِبَ الْمُؤَلَّفَةُ فِي لُغَاتِ الْقُرْآنِ) başlığı altında ismine yer verilen âlimler de, Kur'ân'daki lehçeler konusunda yazılıp ta zamanımıza ulaşamayan eserlerin müellifleridir.³⁴

Garîbu'l-Kur'ân'la ilişkisini ele aldığımız Lugatu'l-Kur'ân'dan kastımız ne Arap dilidir ne de Kur'ân'da yer alan lehçelerdir. Bilakis başlangıçta Kur'ân'da 700 civarındaki garib kelime³⁵ ile başlayan Garîbu'l-Kur'ân eserlerinin, zamanla Kur'ân kelimelerinin tamamını alfabetik sıraya göre ele alan Kur'an sözlüklerine dönüşmüş halidir. Normal lugatlardan farklı olarak Kur'ân'da yer alan kelimelerin daha iyi anlaşılması için oluşturulan ve yalnız Kur'ân'da yer alan lafızları harf sırası tertibiyle ele alan sözlüklerdir.

2. Garîbu'l-Kur'ân İlminin Önemi

Birçok ayette Kur'ân'ın tefekkür³⁶ ve tedebbür³⁷ edilmesi istenmiş, bunu yapmayanlar kınanmıştır.³⁸ Manasını bilmeden ayetler üzerinde îmalı fıkır yapılamayacağı âşikardır. Bu sebeple müfessirin bilmesi gereken ilimlerin başında dil ilimleri gelmektedir.³⁹

Yukarıda ifade edildiği üzere Kur'ân'da anlamı kapalı lafızları konu edinen Garîbu'l-Kur'ân ilmi, âyetlerin anlaşılması, anlamı izaha muhtaç kelime ve ifadeleri anlaşılır kılması yönüyle tefsir ilimleri içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Bedrettin Zerkeşi (ö. 794/1392), Kur'ân

³¹ Ayşe Alan, *İbnu'n-Nedim'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 24; Nasuhi Ünal Karaaslan, “İbnu'n-Nedim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/172.

³² el-Verrâk, (İbn Nedim) Muahmed b. İshak en-Nedim el-Ma'ruf İshak b. Ebi Ya'kup, *el-Fihrist fi Abbâri'l-Ulemâ'il-Musanni'în mine'l-Kudemâ'i ve'l-Muhdisîn ve Esmâ'i Kütiibihim*, by. ts. 37-38.

³³ el-Yusuf 12/2; ez-Zuhuf 43/3.

³⁴ Etab Altohan, *Eski Arap Lehçeleri (İbnu'l-Enbârî Örneği)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 22-23 (Arapça olarak te'lif edilmiştir.).

³⁵ er-Râfî, *Târîbu Âdâbi'l-Arap*, 40; el-Akk, *Usulu tefsir*, 150.

³⁶ el-Al-i İmran 3/191; el-Araf 7/176; el-Yunus 10/24; er-Rad 13/3; en-Nahl 16/11...

³⁷ en-Nisa 4/82; es-Sad 38/294.

³⁸ el-Müminun 23/68; el-Muhammed 47/24.

³⁹ Suyûtî, *el-İtcan*, 2/463-464.

ilimleri sahasında yazılmış en önemli ve en mükemmel te'liflerden biri olan⁴⁰ 47 bölümlük (الأنوع) *el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*'ın 18. bölümünü Garîbu'l-Kur'ân'a ayırmıştır.⁴¹ Yine bu sahanın önemli bir diğer eseri olan ve Zerkeşi'nin *el-Burhan*'ı esas alınarak ve onun tertibi üzere hazırlanan⁴² Suyûtî'ye (ö. 911/1505) ait 80 bölümden oluşan *el-İtkan*'ın 36. bölümü bu ilim dalına tahsis edilmiştir.⁴³

Her iki müellif te Garîbu'l-Kur'ân ilmini bilmenin müfessirler için zorunlu olduğunu ifade ederken Zerkeşi, bu ilme sahip olmayan kişinin Kur'ân hakkında konuşmaya cüret etmesinin helal olmayacağını beyan eder⁴⁴ ve görüşünü şu delillerle pekiştirir:

- Abdullah İbn Ömer'in (ö. 73/693) merfu olarak rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber: "Her kim Kur'an okur ve anlamını bilirse her harf için yirmi sevap kazanır. Kim de anlamını bilmeden okursa her harf için on sevap kazanır."⁴⁵
- Malik b. Enes (ö. 179/795: "Arap dilini bilmediği halde Allah'ın kitabını tefsir eden bir kimse bana getirilirse yapacağım şey onu cezalandırmaktır"⁴⁶ buyurmuştur.
- Mücahid b. Cebr (ö. 103/721): "Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin Arap dilini bilmezken Allah'ın kitabı hakkında konuşması helal olmaz" buyurmuştur.⁴⁷

⁴⁰ Mustafa Öztürk, "Zerkeşi'nin Kaynakları el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an Üzerine Bir İnceleme" *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2003), 181; Menderes Gürkan, "Zerkeşi, Bedrettin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/289.

⁴¹ Zerkeşi, *el-Burhan*, 1/291.

⁴² Suyûtî, *el-İtkan*, 1/38, 40.

⁴³ Suyûtî, *el-İtkan*, 1/ 343, Ulumul Ku'rân sahasında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri olan Suyûtî'nin Kur'ân ilimleri ansiklopedisi niteliğindeki *el-İtkan* isimli eserine bakıldığında önemli bir bölümünün dil ile ilgili meselelere ayrıldığı görülür. Müellif, 80 nev'e (bölüme) ayırdığı eserin, ilk cildinde yer alan 36-42. bölümleri tamamen dilsel konulara ayırmıştır. 36. bölümü Garîbu'l-Kur'ân'a; 37. Bölümü Hicaz lügatı dışındaki kelimelerin yer aldığı ayetlere; 38. bölümü Arap dili dışındaki (Acemce: Yabancı dilden geçen) kelimelere; 39. bölümü vücut ve nezâir konularına; 40. bölümü müfessirin bilmesi gereken harf (أ), isim (مَهْمَا) fiil (تَبَارَكَ) ve zarf (مَتَى) türünden edatlara [Müellif bu bölüme cümleden çıkarılacak anlamın ve hükümlerin edatlara göre farklılık gösterdiğinden, bu sebeple önemli olduklarından bahsederek giriş yapar ve her birini birçok âyet örnekleriyle ayrıntılı şekilde açıkladığı 111 edata değinir. Örnek olması açısından harfi cerler ile ilgili Suyûtî'nin değindiği bir örneği burada zikretmek istiyorum. Zekâtın sarf yerleri olan 8 sınıfın açıklandığı *وَفِي الرِّقَابِ وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا... وَفِي الرِّقَابِ* Tevbe, 9/60. âyette ilk dört sınıf için ل harfi ceri, ikinci dört sınıf için ise فِي harfi ceri kullanılmıştır. Bu durum ikinci sınıfın birinci sınıftan zekâta daha fazla ihtiyacı olduğuna işaret etmektedir. Çünkü فِي harfi cerinde kap gibi, bir şeyi içinde bulundurma manası vardır. Bir şeyin kaba konulara karar kılındığı gibi bu sınıfın zekât hususunda daha fazla hak sahibi olduklarına işaret etmek için فِي harfi ceri kullanılmıştır.] Suyûtî, *el-İtkan*, 1/460; Biz buraya kadar dil ile doğrudan alakalı konulara değindik. Eğer dolaylı olarak irtibatlı olan (Muhkem-müteşabih; mutlak-mukayyed; âm-hâs; mücmel-mübeyyen; mantuk-mefhum; hakikat-mecaz; teşbih-istiare... vb konulara da yer verseydik eserin yarısından fazlasının dil ile ilgili olduğunu görürdük. Geniş bilgi için bkz: Suyûtî, *el-İtkan*, 1/5-210.

⁴⁴ Zerkeşi, *el-Burhan*, 1/291; Suyûtî, *el-İtkan*, 1/343.

⁴⁵ Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Câmî li-Şuabi'l-İman*, tah. Abdulali Abdulhamîd Hâmid (Riyad: Meketbetü'r-Rüşd, 2003), 3/549 (No. 2097); Suyûtî, *el-İtkan*, 1/ 343.

⁴⁶ Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, 3/ 543, (No. 2090); Zerkeşi, *el-Burhan*, 1/291; Suyûtî, *el-İtkan*, 2/461-462.

⁴⁷ Zerkeşi, *el-Burhan*, 1/291; Suyûtî, *el-İtkan*, 2/464.

Rağıp İsfahâni, meşhur eseri *el-Miüfredât*'ın ön sözünde bütün dini ilimlerin temelini oluşturan Kur'an kavramlarını konu edinen Garibu'l-Kur'an ilminin önemi hakkında şunları söyler:

Kur'an ilimleri içerisinde kendisi ile iştilal etmeye en fazla ihtiyaç duyulana, lafzî ilimlerdir. Kur'an kavramları da araştırılıp ortaya konulması gereken ilimlerden biridir. Kelâmullah'ın manasını anlamak isteyen ilk yardımcı dokunacak olan ve o kişinin öncelikli olarak öğrenmesi gereken şey Kur'an kavramlarıdır. Bu kavramları bilmek, bina yapmak isteyen kişinin en temel ihtiyacı olan tuğlaları elde etmesine benzetmektedir. Bu durum sadece Kur'an ilimleri için değil bütün dini ilimler için geçerli ve gereklidir. Çünkü Kur'an ilimleri Arap kelimelerinin özü, esas, en kıymetlisi ve amaca ulaşmaya en çok vesile olanıdır. Fakihler ve bilginler hüküm ve bilgilerini bu lafızlarla elde eder, şair ve belagatçıların nazım ve nesirleri ona dayanır. Kur'an lafızları ve onlardan türetilenler ile bunların dışındakilerin durumu, meyvenin özü ile kabuk ve çekirdeği, buğdayın içi ile kepeği arasındaki farka benzer.⁴⁸

3. Garibu'l-Kur'an-Lugatu'l-Kur'an İlişkisi

Kelâmullah'ın iki kapak arasında toplanması, sözlü hitaptan yazılı bir kitaba dönüşmesiyle inananların Kur'an'la ilişkisi farklı bir niteliğe bürünmüştür. Kur'an'ın anlaşılması artık Hz. Peygamber'in dilinden sözel olarak değil, Mushaf halinde bir metin olarak gerçekleşmekteydi. Dolayısıyla Kur'an'ın anlam dünyasına artık Arap dilinin sınırları içerisinde ulaşılabilirdi. İşte tam bu noktada Kur'an'ı anlamının yapı taşlarını oluşturan kelimeler, özellikle manası kapalı garib lafızlar ciddi önem arz etmektedir. Garibu'l-Kur'an ilminin önemi yalnız âyetleri açıklayıp yorumlayan tefsir ilmi ile sınırlı değildir. Kur'an, bütün İslamî ilimlerin ana kaynağını teşkil ettiği gibi onun lafızları da fıkhîta ortaya konulan hükümlerin, kelimelerde tespit edilen inanç esaslarının, Arap dilinde kabul edilen kuralların, belagatta elde edilen ifade gücü ve zenginliğin birer aracıdır. İsfahâni'nin ifade ettiği gibi "Kur'an lafızları Arap kelimelerinin özü, esas, en kıymetlisi ve amaca ulaşmaya en çok vesile olanıdır."⁴⁹ Bunu çok iyi bilen İslam bilginleri erken dönemden itibaren Kur'an'ın dili üzerinde hassasiyetle durmuşlar, onu anlamaya yönelik çalışmaların ilk nüvelerini garib kelimelerle ilgili açıklamalar oluşturmuşlardır.⁵⁰

⁴⁸ İsfahâni, *el-Miüfredât*, 54-55.

⁴⁹ İsfahâni, *el-Miüfredât*, 54-55;

⁵⁰ Fuat Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-İslâmî*, terc. Mahmut Fehmi Hicazi (Almancadan Arapçaya) (Riyad: Câmîatu İmam Muhammed b. Suudi'l-İslamiyye-Câmîatu'l-Meliki Suüd), 1/64; Gümüş, "Garibu'l-Kur'an Tefsirinin Doğuşu", 12; Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu*, 68; Ali Bulut, "Kur'an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı", 394; Ayrıca tefsirle ilgili ilk malumatları bir araya getiren hadis kitaplarının tefsir bölümlerinde açıklaması yapılan garib kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Örnekler için Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, es-*Sabihu'l-Buhari*, tah. Şeyh Muhammed Ali el-Kutb-Şeyh Hişam el-Buhari (Beyrut: Mektebetü'l el-Asriyye, 2007), "*Tefsir*", 3/1349-1604.

Garîbu'l-Kur'ân çalışmaları erken dönemde İbn Abbas'ın önderliğinde başlamış,⁵¹ Muhammed b. Uzeyz es-Sicistâni (ö. 330/941) ile birlikte bu alanda te'lif edilen eserlerde üslup değişikliğine gidilerek ayet tertibinden alfabetik tertibe geçilmiştir. V. (XI.) yüzyıl müelliflerinden, bu türün en güzel örneğini ortaya koyan Rağıp İsfahani'nin *el-Müfredât*'ıyla⁵² birlikte Kur'ân'daki bütün kelimeler Garîbu'l-Kur'ân kapsamına girmiştir. Böylece kelimelerle birlikte harfler⁵³ ve edatlar⁵⁴ dâhi garib kabul edilerek izah edilmeye başlanmıştır. Bir anlamda Garîbu'l-Kur'ânlar, garib-garib olmayan ayrımı yapılmaksızın, Kur'ân'ın bütün kelimelerini kapsayan Lugatu'l-Kur'ân'lara (Kur'ân sözlüklerine) dönüşmüştür.

Bu dönüşümün farkında olmayarak Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân türü arasındaki farklılığı gözden kaçıran bazı akademik çalışmalarda, edatlar dâhil Kur'ân lafızlarının tamamını garib kabul eden bir yaklaşım benimsenmiştir. Giriş kısmında örnekleri ortay konulduğu üzere

⁵¹ İbn Abbas'a nispet edilen üç temel eser vardır: A- *Garibu'l-Kur'an/Lugatu'l-Kur'an*. Mekke tefsir ekolü müntesiplerinden Ata b. Ebi Rabah (v.114/732)'ın İbn Abbas'tan gelen tefsir rivayetlerini derleyerek oluşturduğu eserde Kur'an'daki garib kelimelerin yabancı dildeki kökenleri ve hangi lehçeden geldiği ortaya konulmak suretiyle ifade/kelimelerin anlamları izah edilmeye çalışılmıştır. Bu eser yazma nüshalar halinde değişik isimlerle farklı kütüphanelerde bulunmaktadır. Atıf Efendi Kütüphanesi 2815/8 nolu bölümde bulunan nüsha *Kitabu Garibi'l-Kur'an*; Esat Efendi Kütüphanesi, 91/3 nolu bölümde yer alan nüsha ise *Lugatu'l-Kur'an* ismini taşımaktadır. Ayrıca Selahaddin el-Müneccid tarafından *Kitabu'l-Lugât fi'l-Kur'an* ismiyle ilki Kahire: Matbaatu'r-Risale yayın evi tarafından 1946 yılında olmak üzere çeşitli zamanlarda (Beyrut: 1972, 1978) yayımlanmıştır. İsmail Cerrahoğlu, söz konusu iki nüshayı Ebu Ubeyd Kasım b. sellam (v. 224/838)'ın *lugatu Kabâ'ili'l-Arap* isimli eseriyle karşılaştırarak, "Tefsirde Ata b. Ebi Rabah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garibu'l-Kur'an'ı" isimli makalede yayımlanmış (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (1978): 17-104) ve üç eserin de esas itibarıyla aynı kaynaktan yani İbn Abbas'tan geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır.

B- *Mesâilü Nâfi b. Ezrak*: Eserin yazma nüshaları Murat Molla Kütüphanesi no 307/4 nolu bölümde ve Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi Bölümü no 757/2'de bulunmaktadır. İbn Abbas'la Nâfi b. Ezrak arasındaki diyalogdan oluşan esere ilk olarak Suyûtî el-İtkân'da (1/388- 415) yer vermiştir; Daha sonra eser Muhammed Fuad Abdalbâki tarafından *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an Mustehracen Min Sabibi'l-Buhâri*, isimli kitabın son kısmında yayımlanmıştır. Abdalbaki, tekrarın oluşturacağı bıkkınlıktan kaçınmak amacıyla soru cevap kısmını zikretmediğini belirtmiş, kelime açıklamasına ve şüre dip not kısmında yer vermiştir. Babu'l-Hemze başlığı altında 80/Abese:31. ayette yer alan لَبَّأْ kelimesi ile başlamış ve 6/Enam 99. âyetteki يَبْعُهُ kelimesi ile bitirerek 200 kelimeye yer vermiştir. Muhammed Fuad Abdalbâki, *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an Mustehracen Min Sabibi'l-Buhâri*, (Kahire: Daru İhyâi Kutubi'l-Arabi, 1950), 234-292.

C- *Sabifetü Ali b. Ebi Talha*: İbn Abbas'tan gelen rivayetlerin tedvin edilenlerinin en eski ve en sıhhatli olanı kabul edilmekte olup, Taberi (v.310/922), İbn Ebi Hatim (ö.327/939) İbn el-Münzir (ö.318/930) tefsirlerinde ve Buhari (v.256/870)'nin *es-Sabil*'inde dağınık olarak rivayetler halinde yer almaktadır. Suyûtî bunlardan Taberi ve İbn Ebi Hatim tefsirlerinde dağınık halde bulunan nakilleri sure başlıkları altında toplayarak *el-İtkân*'ında yer vermiştir. *Tefsiru İbn Abbas el-Müsemma bi-sabifeti Ali b Ebi Talha an İbn Abbas fi Tefsiri'l-Kur'an'il-Kerim* ismiyle Raşid Abdunmunim Reccal tarafından yayımlansa da söz konusu çalışmada İbn Ebi hatim ve İbn el-Munzir tefsirlerindeki nakiller yer almadığı için eksik kalmıştır. Muhammed Faud Abdalbaki, Buhari'nin *es-Sabil*'indeki garibu'l-Kur'ân'la ilgili rivayetleri derleyerek yukarıda yer verdiğimiz *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an Mustehracen Min Sabibi'l-Buhari?* isimli eserini neşretmiştir. Cerrahoğlu, "Ali ibn Abi Talha'nın Tefsir Sahifesi" isimli makalesinde (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1969): 55-82) bu sahifenin dağınık halde bulunduğu dört eserin her birinden örnekler sunmuş, sahifenin tanıkları ve râvileri hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.

⁵² Zerkeşi ve Suyûtî eserlerindeki Garibu'l-Kur'ân bahsinde *el-Müfredat*'ı bu alanın en güzel eserlerinden biri (وَمِنْ أَحْسَنِهَا كِتَابُ الْمُفْرَدَاتِ لِلرَّاعِبِ) olarak zikrederler. Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhan*, 1/291; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/343.

⁵³ *el-Müfredat*'ta lam harfi لا- اللام başlıklarıyla ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. İsfahânî, *el-Müfredat*, 753-756.

⁵⁴ Yine لولا- لولا edatları içinde müstakil başlıklar açılmıştır. İsfahani, *el-Müfredat*, 753.

araştırmaya esas teşkil eden eserlerdeki bütün lafızlar garib kabul edilmiştir. Oysa bu durum her şeyden önce Garîbu'l-Kur'ân ilminin ismiyle müsemmâlaşan, kendisine bu ismin verilmesine neden olan kapalılık, bilinmezlik yani gariblikle uyuşmamaktadır. Diğer taraftan bu alanda te'lif edilen eserlerdeki garip kelime mefhumuna da ters düşmektedir. Şöyle ki öncülüğünü İbn Abbas'ın yaptığı söz konusu alandaki eserlere bakıldığında Kur'ân'da geçen her lafzın değil ana dili Arapça olan kişilere dâhi kapalı gelen, anlamı zor bilinen lafızların garib kelime olgusunu teşkil ettiğini görülmektedir.

Konunun daha iyi anlaşılması için Garîbu'l-Kur'ân edebiyatının ilk örneklerinden olan İbn Abbas'a ait *Mesâilü Nâfi b. Ezrak'*ta İbn Abbas'la Nâfi b Ezrak'ın arasında geçen diyaloga yer vermek istiyoruz:

Nâfi: *عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عَزِينَ* ⁵⁵ ki [âyetinde] bize bahset.

İbn Abbas: *عَزِينَ*, dost halkaları, grupları demektir.

Nâfi: Araplar kelimenin bu anlamını biliyorlar mı?

İbn Abbas: Evet, Ubeyde b. Abras'ın şiirindeki şu sözü duymadın mı?

“Koşarak ona geldiler ve minberinin etrafında halka, grup oluşturdular.”⁵⁶

Örnekte görüldüğü üzere: Hâricîlerin reisi Nâfi tarafından, “Araplar bu kelimeyi, kelimenin bu anlamını biliyorlar mı?” diye sorulmak suretiyle garib görülen kelimenin kapalılığına değinilmekte ve beyan edilen anlamın doğruluğunun teyit edilmesi istenmektedir. İbn Abbas ise cahiliye şiiri ile bunu yerine getirmektedir.⁵⁷ Yine bu durum, hicri sekizinci yüzyıl müelliflerinden Ebu Hayyan el-Endülûsî'nin (ö. 745/1344) Garîbu'l-Kur'ân'a dair yazdığı ve bu tür içerisinde garib kelime tanımına ilk defa değinilen, *Tuhfetu'l- Erîb bimâ fi'l-Kur'ân'i mine'l-Garîb*'deki garib kelime tanımlamasıyla da tezat teşkil etmektedir: “Kur'an lafızları iki kısımdır. İlki gök (السَّمَاءُ), yer (الْأَرْضُ), üst (فَوْق) alt (تَحْتَ) kelimeleri gibi Arabın avam ve havasının tamamına yakınının manasını bildiği kelimelerdir. Diğerleri ise ancak Arap dilinde uzmanlaşıp derin bilgi sahibi olanların bilebileceği ve bu sahada çok sayıda kişinin eser te'lif edip Garîbu'l-Kur'ân adını verdiği kelimelerdir.”⁵⁸ Tanımda Ebu Hayyan, gök, yer, üst, alt kelimelerinde olduğu gibi somut olan, müsemmasında kimsenin tereddüt etmediği kelimelerin garib olmadığını ifade etmektedir. Oysa zikri geçen aka-

⁵⁵ el-Meâric 70/37, grup grup sağdan soldan sana doğru (koşuyorlar).

⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/388.

⁵⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 1/388- 415; Abdalbâki, *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'an*, 234-292.

⁵⁸ Ebu Hayyan *Tuhfetu'l- Erîb*, 40.

demik çalışmalarda daha önce değinildiği üzere edatlar dâhil olmak üzere anlamı açık nice lafzın garib kelime kapsamında değerlendirildiği görülmektedir.

Söz konusu yanılığın nedenleri ile ilgili şunları söyleyebiliriz. Anlamı izaha muhtaç garib kelimeler, tefsir çalışmalarının ilk örneklerini oluşturmaktadır. Buna rağmen 14. asır müellifi Ebu Hayyan'a kadar uzun bir dönem Garîbu'l-Kur'ân sahasında te'lif edilen eserlerde gariplikten kastın ne olduğu hususunda bir tanım ya da açıklama yapılmamıştır. Söz konusu eserlerde yer verilen garib kelimelerle ilgili bir kıtas ortaya konulmayıp yalnız garib kelime örnekleri üzerinden bu alandaki ilmi birikim sürdürüle gelmiştir. Konu ile ilgili sınırları belli, somut bir tanım yapılmadığı için Garîbu'l-Kur'ân ilmi zamanla Kur'ân lafızlarının tamamını kapsar hale gelmiştir.

Garîbu'l-Kur'ân ilminin ismiyle müsemâlaşan, bu kavramın çıkış noktasında belirleyici olan, erken dönem te'lifatında yer verilen misallerde görüldüğü üzere “anlamı kapalı lafızları konu edinen bir ilim olduğu kabulü” zihinlerde yer etmiştir. İlerleyen süreçte harflere varıncaya kadar ilâhî kelâmın tamamını kapsar hale gelmesi itibariyle lafız olarak değişmese de mana ve mefhum olarak değişerek Kur'ân Lugatlarına dönüşmüştür. Nitekim günümüzde Garîbu'l-Kur'ân ve lugatu'l-Kur'ân lafızları aynı manayı ifade eder hale gelmiştir.⁵⁹

Garîbu'l-Kur'ân kavramı içerisinde yaşanan bu dönüşümün bilincinde olmadan yapılan akademik çalışmalarda ister istemez kavram kargaşası yaşanmaktadır. Çünkü Garîbu'l-Kur'ân ilmi ve konu edindiği garib kelimelerle ne kastedildiği netleştirilmemiştir. Bu sebeple bir taraftan Garîbu'l-Kur'ân, anlamı kapalı lafızları ele alan ilim dalı olarak tanımlanırken diğer taraftan bu başlık altında garip-garip olmayan ayrımı yapılmaksızın Kur'ân'ın harf, edat ve kelimelerinin tamamı ele alınmakta ayrıca kapalılıktan ziyade lafızların lugavi yönü üzerinde durulmaktadır.

4. Garîbu'l-Kur'ân'ların - Lugatu'l-Kur'ân'lara Dönüşümü

Baştan belirtelim ki bu mevzu, Arap lugatları ve Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerin karşılaştırmalı bir biçimde ele alınıp ayrıntılı şekilde incelenmesiyle ortaya konulacak kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duymaktadır. Biz burada ayrıntıya girmeden yapılacak çalışmalara ışık tutması düşüncesiyle birkaç meseleyi örnek vermekle yetineceğiz.

⁵⁹ Rıdvan Yeşilyurt, *Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (İlmi, Hayatı, eserleri)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 48-49; İsmail Kurt, “Kur'an Lugatlarının Doğuşu ve Gelişimi”, *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, (2017), 81-122. (Müellif Kur'an Lugatlarının Doğuşu ve gelişimi başlığı altında, İbn Abbas'tan başlamak suretiyle Garîbu'l-Kur'ân ilminin geçirdiği aşamaları ele almıştır.); Ugur Boran, “Sözlükçülük Geleneğimize Umumi Bir Bakış ve Edirne Müfütüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Sözlüğü Tuhfe-i Fevzi,” *Şarkıyat Mecmuası*, 28, (2016): 73, 75.

Garîbu'l-Kur'ân geleneğinin öncüsü olan İbn Abbas'tan itibaren bu sahada te'lif edilen eserlerin tertib edilmiş tarzına baktığımızda (manzum tarzda yazılanları bir tarafa koyarsak)⁶⁰ iki türlü metot uygulandığı görülür. Birincisi sûre ve âyet sırasına göre tertip edilenler: Abdullah İbn Abbas, Ebu Ubeyde ve İbn Kuteybe'nin eserleri başta olmak üzere Sicistânî'ye kadar yazılanlar bu türdendir. İkincisi alfabetik sıraya göre tertip edilenler:⁶¹ Sicistânî'nin *Nüzhetu'l-Kulûb*'u, Is-fahânî'nin *el-Müfredât*'ı ve Semîn el-Halebî'nin *Umdetu'l-Huffâz*'ı bu türün en meşhur eserleridir.

Garîbu'l-Kur'ân ilminin ortaya çıkış sürecine ve bu türdeki eserlerin yazılış amacına baktığımız zaman Kur'ân'da yer alan anlamı kapalı olan ya da fazla kullanılmayan kelimelerin izahının temel gayeyi oluşturduğu görülür. Arap lugatçılığı sahasında yazılan eserlerde de aynı gaye güdülmüştür. Yapılan çalışmalarda her iki alanın ilk nüveleri olarak sahabenin ve özellikle İbn Abbas'ın Garîbu'l-Kur'ân sahasında yaptığı çalışmalar zikredilmektedir.⁶²

Bu konuda farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte⁶³ Ahmed Abdulgafûr Attar'a göre Arap lugatlarının tedvin süreci üç aşamadan oluşmaktadır:

- İlk merhale: Sahabenin Kur'ân, hadis ve Arap dilinde anlamadıkları bazı lafızları araştırdıkları dönemdir.
- İkinci merhale: İlk merhalenin de bir bölümü olan ve en güzel örneklerini Abdullah İbn Abbas'ın ortaya koyduğu, Kur'ân ve hadislerdeki garib lafızların tefsir edildiği, Arap kelamına uygun şekilde müfredâtın izah edildiği aşamadır ki daha sonra bu müfredat düzensiz şekilde genişlemiş ve bir araya getirilmiştir.
- Üçüncü merhale: Dil bilginlerinin kelimeleri belli bir sisteme göre mana veya konularına göre toplayıp te'lif ettikleri aşamadır. Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l Ayn*'i, Cahız'ın (ö. 255/869) canlı türlerine dair yazdığı *Kitâbu'l-Hayevân*'ı bu aşamanın en güzide örnekleridir.⁶⁴

⁶⁰ Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Mustafa Kurt, *Garibu'l-Kur'an ve Garibu'l-Kur'an'a Dair Müstakil Eserler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984), 61, 65.

⁶¹ Bu sistem üzere yazılanlar kendi aralarında beş ayrı tarzda yazılmıştır. Bkz. Kurt, *Garibu'l-Kur'an'a Dair Müstakil eserler*, 65.

⁶² Attar, *Mukaddimetu's-Sıhab*, 1979, 43-44; Tilib, *Garibu'l-Kur'an*, 29; Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et-Tayyar, *et-Tefsîru'l-Lugavî lil-'l-Kur'ani'l-Kerim* (Dammam (Suud): Dâru ibnu'l-Cevzi, 2002), 329; Ahmed Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Medcîm* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6, 16-17; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usulü*, 149; Selami Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları (Lugat, Nahiv, Sarf)* (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 9; Abay, "Hahezade'nin Minhacu'l-Beyan'ı Çerçevesinde Osmanlı'da Kur'an Sözlükçülüğü", 85-88.

⁶³ Yeşilyurt, *Halil b. Ahmed*, 49-50.

⁶⁴ Attar, *Mukaddemetu's-Sıhab*, 51.

Görüldüğü üzere Arap lugatçılığının oluşumu ile Garîbu'l-Kur'ân'ların teşekkülü ilk iki merhalede sahabede, özellikle İbn Abbas'ın te'lifâtında tamamen aynı kaynaktan birleşmektedir. Daha açık bir ifade ile Kur'ân'da yer alan anlamı kapalı/garib lafızların ilk dönemdeki izahları aynı zamanda Arap lugatçılığının ibtidâi örneklerini oluşturmaktadır. Dünya lugatçılık tarihinin ilk örneklerinden olan Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l Ayn*'i, bilimsel düzeni ve muhtevası itibariyle⁶⁵ Arap lugatçılığı sahasında te'lif edilen ilk eser olarak kabul edilmektedir.⁶⁶ Bunun yanında *Kitâbu'l-Ayn*, içeriği ve Kur'ân lafızlarına yer verip manalarını açıklaması itibariyle genel olarak dilbilimsel tefsire⁶⁷ özel olarak da dil bilimsel tefsirin bir cüzü olan Garîbu'l-Kur'ân'a benzetilmektedir.⁶⁸

Garîbu'l-Kur'ân türü eserler Arap lugatçılığına temel teşkil edip bu türün ilk nüvelerini oluşturmakla beraber ileriki dönemde tam tersi bir etkileşim söz konusu olmuştur. Garîbu'l-Kur'ân müellifleri tertip ve yöntem olarak lugatçıların eserlerinden etkilenmişlerdir. Bunun sonucunda âyet ve sûre sırasına dayalı kelime tertibinden vazgeçip alfabetik sisteme göre eserlerini tertip etmeye başlamışlardır. Garîbu'l-Kur'ân'ın Lugatu'l-Kur'ân'a dönüşmesinde ilk örneği ortaya koyan Sicistânî'nin eseri bu dönüşümün en güzel örneğini teşkil etmektedir.

Hicri IV. yüzyıl ulemasından olan Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb* isimli eserinde ilk defa alfabetik tertibi uygulamak suretiyle Garîbu'l-Kur'ân üslubunda değişiklik yapan, Lugatu'l-Kur'ân tarzının temelini atan kişidir. İleride tablo II'de görüleceği üzere Onun uyguladığı yöntem günümüz lugatlarında uygulanan, Arap alfabesinin ilk harfi elif ile başlayıp son harfi ye ile biten modern dönem lugat tarzından tamamen farklıdır. O eserindeki kelimeleri kök harfine göre değil, ikinci ve üçüncü harfi gözetmeksizin yalnız ilk harfin sırasıyla fetha, damme ve kesre hallerini esas alarak Kur'ân'da geçen biçimlerine göre tertip etmiştir. Bir anlamda ilk harfi itibariyle alfabe, Kur'ân'daki şekli itibariyle Mushaf sırası gözetilerek oluşturulan hem Garîbu'l-Kur'ân hem de Lugatu'l-Kur'ân hususiyetlerini bünyesinde barındıran geçiş dönemi eseridir.

Alfabetik sırayı gözeterek lugat tertibinin esas alındığı ilk Garîbu'l-Kur'ân türü eser olması hasebiyle bu türün Lugatu'l-Kur'ân'lara dönüşmesindeki ilk aşamayı oluşturan Sicistânî, İslam

⁶⁵ Derya Adalar Subaşı, "Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları ve el-Mu'cemu'l-Arabiyyu'l-Esâsi Adlı Sözlüğün Eleştirisi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (2011), 241.

⁶⁶ Abdulvahid b. Ali Ebu Tayyib Lugavî, *Merâtibun-Nahviyyîn*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beirut: Mekettebetu'l-Asriyye, 2009), 46; Attar, *Mukaddimetu's-Sahab*, 95; et-Tayyar, *et-Tefsîru'l-Lugavî*, 392, Yeşilyurt, *Halil b. Ahmed*, 51; İbrahim H. Karşlı, "Kur'an Tefsiri Açısından İlk Arap Lugatı Kitabı'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi", *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 4/14 (2004): 50.

⁶⁷ Karşlı, "Kur'an Tefsiri Açısından İlk Arap Lugatı", 61.

⁶⁸ et-Tayyar, *et-Tefsîru'l-Lugavî*, 392.

âleminin en önemli ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta yaşamıştır.⁶⁹ Halil b. Ahmed ve öğrencisi Sibeveyh'in kurduğu Basra dil mektebi ile beraber Arap dilinin iki ana mektebini oluşturan Kisâî'nin kurduğu Küfe Mektebi ulemasındandır.⁷⁰ Tasnifi için on beş yılını harcadığı tek eseri olan *Nüzhetu'l-Kulûb*'un yazımında desteğini gördüğü Arap dilinde yer alan zıt anlamlı lafızları içeren en kapsamlı lugat olan *Kitabu'l-Ezâdâd*'ın yazarı olan hocası Ebu Bekir İbn el-Enbârî (ö. 328/940) de Küfe dil mektebinin önde gelen âlimlerindendir.⁷¹ Dolayısıyla Sicistânî, gerek yaşadığı bölge itibariyle gerekse ilim tahsil ettiği hocaları itibariyle lugatçılardan istifade etmiş, eseri “*Nüzhetü'l-Kulûb*”un tertibini alfabetik sisteme dönüştürmek suretiyle bu birikimini gözler önüne sermiştir.

Sicistânî, eserine hamdele ve salveden sonra yazılış gayesini ifade ettiği “eser [kelimelere] ulaşmak isteyene yakınlık, ezberlemek isteyene kolaylık olsun diye alfabetik sıraya göre te'lif edilmiştir” şeklindeki kısa bir mukaddime ile başlamıştır.⁷² Daha sonra **بَابُ الْهَمْزَةِ الْمُفْتُوحَةِ** (fethalı hemze bölümü) başlığı altında ilk olarak 1/Fatiha suresi, 5. ayetteki **إِيَّاكَ** kelimesine;⁷³ sonra sırasıyla 2/Bakara, 1, **الْم**;⁷⁴ 2/Bakara, 6, kelimelerine yer vererek devam **أَيُّمٌ**; 2/Bakara, 10, **أَيُّمٌ**⁷⁵ etmektedir. (kelimelerin açıklanış tarzı için tablo II'ye bakınız⁷⁷). *Nüzhetu'l-Kulûb*, kelimeyi âyet,⁷⁸ hadis,⁷⁹ sahâbe-tabîin kavli⁸⁰, şiir⁸¹ ve Arap dilindeki kullanımı⁸² ile istişhad etmesi, dil bilginlerinin görüşlerine yer vermesi⁸³; özellikle kelimenin aslı, müfret-cemisi, çekimi, kalıbı/vezni, edatlarla ilgili açıklamaları, idgâm/i'lâl kaideleri olmak üzere ayrıntılı şekilde lûgavî konulara yer vermesi,⁸⁴ az da olsa fikhî⁸⁵, meseleleri ele alan kendine has özellikleri ile seçkin bir konuma sahiptir.

⁶⁹ Ebû Abdilleh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru E'lâmun-Nubela, Siyeru E'lâmun-Nubelâ*, tah. Beşar Avvad Maruf-Şuayb Arnavut (Beyrut: Müessesetu'r-Risale,1982), 15/216; Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulub*, (*mu-bakkâkin ön sözü içinde*), 19.

⁷⁰ Tilib, *Garibu'l-Kur'an*, 247; Atik Aydın, “İbn Cerir et-Taberî ve Arap Dil Ekolleri”, *Nüşba: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11/33 (2011): 44-45.

⁷¹ Zehebî, *Siyeru E'lâmun-Nubela*, 15/216; Suyutî, *Buğyetu'l-Vuât*, 171; *el-Müzhbir*, 397; Aydın, *İbn Cerir et-Taberî*, 45.

⁷² es-Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, 57.

⁷³ es-Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, 57.

⁷⁴ es-Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, 57.

⁷⁵ es-Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, 58.

⁷⁶ es-Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, 59.

⁷⁷ Makale içerisinde, 276.

⁷⁸ es-Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 197, 198, 199, 201... En çok kullandığı istişhad metotlarından biridir. Kısa açıklamada bulunduğu kelimeleri istisna ederse hemen her kelimedede kullanmıştır.

⁷⁹ Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 185, 231, 241-242...

⁸⁰ Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 58, 61, 78, 188, 102, 188.

⁸¹ Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 60, 72, 87, 90, 202, 208...

⁸² Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 61, 70, 74, 95...

⁸³ Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 80, 99, ...

⁸⁴ Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 60-63, 111, 119, 121, 234, 237...

⁸⁵ Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 92, 100...

Modern dönemdeki lugat tertibi üzere te'lif edilen ilk eser Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1011)'nin Kur'ân ve hadislerde yer alan garib kelimeleri bir arada topladığı “*el-Gâribeyn fi'l-Kur'an'ı ve'l-Hadis*” isimli eseridir.⁸⁶ *Kitâbu'l-Garibeyn* başta olmak üzere çeşitli isimlerle anılan eser, Kur'ân ve hadislerdeki garib kelimeleri ihtiva etmesi ve kelimelerin tertibinde uyguladığı alfabetik yöntem açısından kendi sahsındaki ilk eser olarak kabul edilmiş, kendisinden sonra gelen birçok âlim tarafından ortaya koyduğu yöntem benimsenerek uygulanmış gelmiştir.⁸⁷

Kur'ân ve hadislerdeki garib kelimeleri müşterek olarak içeren bir eser olarak alfabetik tertibe ilk yer veren eser Herevî'nin *Kitabu'l-Garibeyn*'i olsa da yalnız Kur'ân'daki garib lafızları içermesi itibariyle Lugatu'l-Kur'ân geleneğinin en meşhur, en rağbet gören eseri olan ve modern mada lugat tertibini esas alan İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ıdır. Alfabe harfleriyle sözlük sırasına göre eserini te'lif ettiğini mukaddimesinde beyan eden müellif⁸⁸ kelimeleri ilk önce “*كِتَابُ الْأَلْفِ*”⁸⁹ “*كِتَابُ الْأَبْ*”⁹⁰ şeklinde kitaplara ayırmış, ardından alfabetik sıraya göre lafızlara (...*أَبَى* – *أَبْ*)⁹¹ (kelimelerin açıklanış tarzı için tablo II'ye bakınız)⁹² yer vermiştir.⁹³

İbn Abbas'ın Kur'ân'daki manası kolaylıkla anlaşılmayan lafızları izah için ortaya koyduğu eserler her ne kadar Garîbu'l-Kur'ân ve Arap lugatçılığı geleneği için temel teşkil edip söz konusu lafızları açıklamak, her iki türde yazılan eserlerin ana gayesini oluştursa da yine son dönem çalışmalarında görüldüğü üzere Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân kavramları aynı mefhumu ifade eder hale gelse de⁹⁴ iki türün arasında bir takım farklılıklar olduğuna dikkat edilmelidir.

Kur'ân'da yer alan anlamı kapalı lafızları açıklama gayesiyle ortaya konulan Garîbu'l-Kur'ân türü eserler, kelime açıklama esasına dayanan Arap lugat geleneğinin temelini teşkil ettiği gibi lugat sisteminin Kur'ân'a uygulanmış şekli olan Lugatu'l-Kur'ân tarzının da temelini teşkil etmişlerdir. İlk dönem Garîbu'l-Kur'ân eserlerinde sınırlı sayıdaki anlamı izaha muhtaç lafızlar

⁸⁶ Müellif öncelikle ilk harfleri kitaplara (*كِتَابُ الْهَمْزَةِ - كِتَابُ الْبَاءِ*...) el-Herevî, *el-Gâribeyn*, 36, 133 daha sonra harf sırasına göre bu kitapları bablara (*بَابُ الْهَمْزَةِ مَعَ الْبَاءِ*) el-Herevî, *el-Gâribeyn*, 37 (*بَابُ الْهَمْزَةِ مَعَ النَّوَاءِ*...) el-Herevî, *el-Gâribeyn*, 4, ayırarak garip kelimeleri tertip etmiştir. Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Bâşânî el-Herevî, *Kitabu'l-Garibeyn fi'l-Kur'an ve'l-Hadis*. tah. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1999

⁸⁷ Muhsin Demirci, “Herevî, Ahmed b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/220.

⁸⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 55.

⁸⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 57.

⁹⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 106.

⁹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 57-58.

⁹² Makalemiz içinde, 276.

⁹³ *el-Müfredât*'ta takip edilen yöntemin ayrıntıları için bakınız: Yusri Ali Muttah Alhddar, “*أَفْعَلُ*” *Fill Kalıbının Ragıp el-İsfahânî'nin Müfredatı Alfazı'l-Kur'an Adlı Eserindeki Anlamları (Morfolojik İncelemesi)* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018) 8-9.

⁹⁴ Yeşilyurt, *Halil b. Ahmed*, s. 48-49; Kurt, *Kur'an Lugatlarının Doğuşu*, 81-122; Boran, *Sözlükçülük Geleneğimize Umumi bir Bakış*, 73, 75.

konu edimekle beraber, önemine binaen zamanla Kur'ân lafızlarının tamamı araştırmaya tabi tutulmuştur. Örneğin İbn Abbas'a nispet edilen *Mesailü Nafi b. Ezrak'*ta her defasında Araplar bunu biliyorlar mı? Diye sormak suretiyle yalnız garib kelime üzerinde yoğunlaşılırken,⁹⁵ Ata b. Ebi Rabbah'ın İbn Abbas'tan rivayet ettiği *Garîbu'l-Kur'ân'*da Arap dilinde farklı lehçelerdeki kullanım sebebiyle ortaya çıkan garib kelimeler ele alınmıştır.⁹⁶ Yine Ali b. Ebi Talha'nın İbn Abbas'tan naklettiği rivayetleri içeren *Sabîfetü Ali b. Ebi Talba'*da⁹⁷ yalnız belirli garib kelime ve ifadeler yer verilirken,⁹⁸ özellikle Lugatu'l-Kur'ân türü eserlerin en güzel örneğini teşkil eden İsfahânî ile birlikte Kur'ân'daki lafızların tamamına yakını ele alınmıştır. Hatta eserinde yer vermediği birkaç lafızdan dolayı İsfahânî eleştirilir hale gelmiştir.⁹⁹

Muhtevadaki gelişme yalnız ele alınan kelime sayısı ile yani kemiyetle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda keyfiyet yani kelimenin açıklanma boyutunda da ciddi bir gelişme olmuştur. Örneğin 1/Fatiha altıncı ayette yer alan رَبِّب kelimesi, sûre tertibine göre te'lif edilen İbn Kuteybe'nin "*Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*"ında yalnız رَبِّب lafzı ile açıklanırken,¹⁰⁰ İsfahânî'nin *el-Müfredât'*ında ise âyet, hadis, Arap dilindeki kullanım örnekleri ve dilsel unsurlarla yaklaşık bir sayfayı bulan izahlar doğrultusunda açıklanmıştır.¹⁰¹

Garîbu'l-Kur'an ve Lugatu'l-Kur'an arasındaki farkın daha iyi anlaşılması için her iki türün önde gelen eserlerinin muhtevalarını, ele aldıkları ilk üç kelime bağlamında ortaya koymaya çalışacağız. Önce Mushaf (sure-ayet) tertibini esas alan te'lifatin tablosuna, ardından alfabetik tertibi esas alan eserlerin tablosuna yer vereceğiz.

Tablo I: Mushaf tertibini esas alan Garîbu'l-Kur'anlar (1- İbn Abbas (ö. 68/687-688), *Tefsîru İbn Abbas, el-Müsemmâ bi-Sabîfeti Ali b. Ebi Talba.*¹⁰² 2- Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna (ö. .209/824 ?), *Mecâzu'l-Kur'ân.*¹⁰³ 3- İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân.*¹⁰⁴) ve yer verilen ilk üç kelime.

⁹⁵ Suyûtî, *el-İtkan*, 1/388- 415.

⁹⁶ İbn Abbas, *Kitâbu'l-Lugât*, 19-64.

⁹⁷ Suyûtî, *el-İtkan*, 1/346-380.

⁹⁸ İbn Abbas, *Tefsîru İbn Abbas el-Müsemma bi-sabîfeti Ali b Ebi Talba*, 77-544.

⁹⁹ Semî el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, 38-39.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, 39.

¹⁰¹ İsfahânî, *el-Müfredat*, 368-369.

¹⁰² İbn Abbas, *Tefsîru İbn Abbas*, 77, 21-22.

¹⁰³ Ebu Ubeyde *Mecâzu'l-Kur'ân*. 21-23

¹⁰⁴ Müslim b. Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, 38.

Kitab Adı	Tefsîr'u İbn Abbas	Mecâzu'l-Kur'ân	Tefsir'u Garibi'l-Kur'ân
1.Kelime	الم: (2/Bakara:1)	بِسْمِ اللَّهِ: (1/Fatiha:1)	بِسْمِ اللَّهِ: (1/Fatiha:1)
Açıklama-Tercüme	هُوَ قَسَمٌ أَقْسَمَ اللَّهُ بِهِ, وَهُوَ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ (Allah'ın kendi adına ettiği bir yemindir. Aynı zaman da isimlerinden biridir.)	مَجَازُهُ كَأَنَّكَ قُلْتَ: بِسْمِ اللَّهِ قِيلَ كُلُّ شَيْءٍ وَأَوَّلُ كُلِّ شَيْءٍ وَنَحْوَ ذَلِكَ, قَالَ عَبْدُ اللَّهِ ابْنُ رَوَاحَةَ: بِسْمِ اللَّهِ وَبِهِ بَدِينَا وَلَوْ عَدَدْنَا عَيْرَهُ شَقِينَا, يُقَالُ بَدَأْتُ بَدَيْتُ, وَبَعْضُهُمْ يَقُولُ بَدِينَالْعَةِ (Besmeleyle sanki “her şeyden önce” yahut “her şeyin başında” Allah'ın adıyla başladım dersin. Abdullah b. Revaha şu şiiri okumuştur: “Allah'ın adı ile işte onunla başlarız, başkasına kulluk edersek asilerden oluruz.” Bu manada başladım, başladın denir. Kimi lehçelerde başladık denir.)	اِخْتِصَارَ كَأَنَّهُ قَالَ: أُبْدَأُ بِسْمِ اللَّهِ. أَوْ بَدَأْتُ بِسْمِ اللَّهِ. Özlu bir ifadedir. “Allah'ın adı ile başlıyorum” ya da “Allah'ın adı ile başladım” anlamına gelmektedir.
2.Kelime	يُؤْمِنُونَ: (2/Bakara:2)	الرَّحْمَنُ: (1/Fatiha:3)	الْعَالَمُونَ: (1/Fatiha:2)
Açıklama-Tercüme	يُصَدِّقُونَ. (Kabulediyor, inanıyorlar.)	مَجَازُهُ ذُو الرَّحْمَةِ (Anlamı Merhamet sahibi demektir.)	أَصْنَافَ الْخَلْقِ الرُّوحَانِيِّينَ, وَهُمْ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ وَالْمَلَائِكَةُ, كُلُّ صِنْفٍ عَالَمٌ مِنْهُمْ. İnsan, cin ve Melekler gibi Ruhani (Vahyin muhatabı olan) varlık sınıflarıdır. Her bir tür bir alemidir.
3.Kelime	يُنْفِقُونَ: (2/Bakara:3)	الرَّحِيمُ: (1/Fatiha:3)	يَوْمَ الدِّينِ: (1/Fatiha:4)
Açıklama-Tercüme	زُكَاةَ أَمْوَالِهِمْ Mallarının zekatını verirler.	مَجَازُهُ الرَّاحِمُ, وَقَدْ يَقْرُونَ اللَّفْظَيْنِ مِنْ لَفْظٍ وَاجِدِوَالْمَعْنَى وَاجِدٌ, وَذَلِكَ لِاتِّسَاعِ الْكَلَامِ عِنْدَهُمْ وَقَدْ فَعَلُوا مِثْلَ ذَلِكَ فَقَالُوا: نُدْمَانٌ وَنَدِيمٌ... (şefkatli demektir. İki kelimenin birbirinin aynısı olduğu ve aynı anlama geldiği kabul edilmiştir. Çünkü Araplara göre bu durum ifadeye uygundur. Nitekim نُدْمَانٌ-نَدِيمٌ kelimeleri bu şekilde kullanılmaktadır... (Müellif sözlerinin devamında kelimenin bu anlamda kulla-	يَوْمَ الْقِيَامَةِ. سُمِّيَ بِذَلِكَ لِأَنَّهُ يَوْمُ الْجَزَاءِ وَالْحِسَابِ, وَمِنْهُ يُقَالُ: دِنْتُهُ بِمَا صَنَعَ. أَيْ جَارَيْتُهُ. وَيُقَالُ فِي مَثَلٍ: كَمَا تَدِينُ نُدَانٌ. يُرَادُ كَمَا تَصْنَعُ يُصْنَعُ بِكَ, كَمَا تَجَارِي تُجَارَى. Kıyamet günü demektir. Çünkü hesap ve karşılık günüdür. Nitekim Ona karşılığını verdim anlamında “دِنْتُهُ بِمَا صَنَعَ” denir. Yine bir deyimde ettiğini bulursun anlamında “كَمَا تَدِينُ نُدَانٌ” denir. Aynı anlamda bir diğer söz de

	nıldığını yaklaşık yarım sayfalık 4 şiirle delillendirir.)	كَمَا تَجَارِي تَجَارِي dir.
--	--	------------------------------

Tablo II: Alfabetik tertibini esas alan Lugatu'l-Kur'anlar (1- Muhammed b Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/941), *Nüzhetu'l-Kulûb fi Tefsiri Garîbi'l-Kur'an'il-Azîz*.¹⁰⁵ 2- Rağîb el-İsfahânî (ö. V./ XI. Yy. ilk çeyreği), *el-Müfredât*.¹⁰⁶ 3- Semîn el-Halebî (ö.756/1355), *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsiri Eşrefi'l-Elfâz*.¹⁰⁷) ve yer verdikleri ilk üç kelime.

Kitab Adı	Nüzhetu'l-Kulûb	el-Müfredât	Umdetu'l-Huffâz
Bölüm Başlığı	بَابُ الْهَمْزَةِ الْمَفْتُوحَةِ	كتاب الألف	باب الهمزة المفردة ويطلق عليها الألف
Madde		ابا :	فصل الألف مع الباء: اب ب:
1.Kelime	إِيَّاكَ: (1/Fatiha:5)	الأب:(Baba)	الأب: (Çayır-Mera)
Açıklama-Tercüme	اسْمٌ مُّبْتَدَأٌ يَنْصَلُّ بِهِ جَمِيعُ الْمَضْمَرَاتِ الْمُنْصَلَّةِ الْمُنْصُوبَةِ. (Mensup bitişik zamirlerin tamamıyla beraber kullanılan belirsiz bir isimdir.)	الأب: الوالد، [والأبو: الغدو، ولهذا قيل للأب: أب، لأنه يغدو ولده]، ويسمى كُلُّ مَنْ كَانَ سَبِيْقِي إِجَادِ شَيْءٍ أَوْ صِلَاحِهِ أَوْ ظُهُورِهِ أَبَاؤَ إِيْوَانِهِ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْأَعْمَالِ، ولذلك يُسَمَّى النَّبِيُّ. أَبَا الْمُؤْمِنِينَ، قال الله تعالى: النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ. [الأحزاب:6] وفي بعض القراءات (وهو أبألهم)...	من قوله تعالى: وفاكهة وأباً (عبس: 31) هو المرعى مطلقاً. وقال: شمر: مرعى السوانم. وأنشد: [من المتقارب]: فَأَنْزَلْتُ مَاءً مِنَ الْمُعْصِرَاتِ فَأَنْبَتَ أَبَاؤُ غُلْبًا الشَّجَرُ. وقيل للبهائم بمنزلة الفاكهة للناس. هو المرعى المتهبى للرعى والجزء، من: ابا لكذا اي تهيأ، اباً و ابابةً و اباياً، و اب إلى وطنه أي نزع إليه و تهيأ لقصدته...
		Eb, Baba demektir. Kök anlamı beslemek olduğu için çocuklarının geçimini üstlenen kişiye baba denmiştir. Yine bir şeyin icad, ıslah ve ortaya çıkmasına sebep olan şeye bu isim verilmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber mü'minlerin babası diye isimlendirilmiş 33/Ahzab:6. Ayette. "Peygamber mü'minler için canlarından daha önceliklidir. Eşleri de anneleridir" buyrulmuştur. Bazı kıraatlar da "o da onların babasıdır"	el-Ebb, Allah Teâlâ'nın "Meyve ve çayırı da [biz yarattık] (Abese:31)" ifadesinden alınmıştır. Mera', mutlak manada çayır anlamına gelmektedir. Şair Şemir, hayvan otlağı anlamında şiirde kullanmıştır: "Bulutlardan yağmur indirdin, onunla otlak bitirdin ve çalılar gürleştirdi" hayvanlar için mera'nın durumunun İnsanlar için meyve gibi olduğu da ifade edilmiştir.

¹⁰⁵ Uzey es-Sicistânî, *Nüzhetu'l-Kulûb fi Tefsiri Kur'an'il-Azîz*, 57-58

¹⁰⁶ Rağîb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, 57-59

¹⁰⁷ Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, I/42-47.

		ifadesi yer almaktadır... Rağıb İsfahânî, bu minval üzere devam ederek yaklaşık 2 sayfalık muhtevayla kelimeyi açıklamaktadır.	Mera', otlak ve kesim için hazırlanmışçayır demektir. "Ebbene, ebebeten ve ebeben" ifadeleri de bu anlama gelmektedir. Kişinin vatanına gitmek kastıyla hazırlık yaptığıında "ebbe ile vatanıhı" denir... Müellif, sözlerinin devamında kelimenin her bir anlamı için 3 şiir ve sahabe sözünü delil getirerek, lafzın lugat anlamı, uğradığı şekilsel değişikliklere değinerek yaklaşık 2 sayfalık bir içerikle kelimeyi açıklar.
Madde		أَبِي:	اب ت:
2.Kelime	آمين: (Amin)	الإباء (Kaçınmak,Yüz çevirmek)	أَبْت:(Babacığım)
Açıklama-Tercüme	تَفْسِيرُهُ: يُمَدُّ وَيُقْصَرُ اللَّهُمَّ اسْتَجِبْ. قِيلَ: هُوَ اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ اللَّهِ. (Amin: uzatılarak ve uzatılmadan iki türlü okunur. "Allah'ım kabul et" diye açıklanmıştır. Allah'ın bir ismi olduğu da söylenmiştir. NOT: Kur'an'da yer almayan kelimeleri dahi açıklamaya tabi tutmalarına örnek teşkil etmesi açısından lafız önem arz etmektedir.	شدة الامتناع، فكل إباء امتناع وليس كل امتناع إباء. قوله تعالى: وَ يَاأَيُّ اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُنَمَّ نُورُهُ ؛ [التوبة/ ٣٢]، وقال: وَ تَأْتِي قُلُوبُهُمْ [التوبة/ ٨]، وقوله تعالى:الآبَى واستكبر؛ [البقرة/ ٣٤]، وقوله تعالى: الْإِبْلِيسَ آبَى؛ [طه / ١١٦] وروى: كَلَّمَكُمْ فِي الْجَنَّةِ إِلَّا مِنْ أَبِي وَمَنْهُ: رجل أبي: ممتنع من تحمل الضيم... İbâ', şiddetle kaçınmak, kabul etmemek demektir. Her ibâ' kaçınmak demektir. Ancak her kaçınma ibâ' değildir. Allah Teâlâ, "Allah, nurunun tamamlanmasından başkasını aslakabuletmez"(9/Tevbe:23). "kalpleri şiddetle kaçırır" (9/Tevbe:8). "şiddetle yüz çevirdi ve büyüklendi" (2/Bakara:34). "[hepsi secde etti] İblis şiddetle karşı çıktı" (20/Taha:116). buyurmuştur. Hadise "Hepiniz cennettesiniz; Şiddetle karşı çıkan hariç" (Buhari, 96/el-İ'tisâm bis-Sünnet, 2; Ahmed b Hanbel, el-Müsned, II, 361.)	لم يرد منه إلا نحو: يا ابت، [مریم: ٤٢]. والتاء ليست بأصل، وإنما هي عوض عن ياء المتكلم، والأصل: يا ابي. وكذلك: يا أمت، والأصل: يا أمي. ولم تعوض التاء عن ياء المتكلم، إلا في هاتين اللفظتين في النداء خاصة. فلقلت: جاني أبت وأمت لم يجر. فذكر لي هذه اللفظة من باب التجوز، والافتاء ليست من اصولها في شيء، ولكن لم اجد موضعاً انسب لذكرها من هذا... Ebeti (babacığım) lafzının sonundaki te harfî, Mer-yem suresi 42. ayette olduğu gibi kelimenin asli harfî değildir. Mütekellim ya'sından bedel olarak [onun yerine] getirilmiştir. Aslı "yâ ebî" dir. "yâ ümmeti (anneciğim)" lafzı da aynı şekildedir. Aslı "yâ ümmî"dir. Özellikle nida (seslenme) esnasında bu iki lafzın dışında mütekellim ya'sının yerine "te" harfinin getirilmesi caiz değildir. [Nida dışında] normal cümlede

		Rağîb İsfahânî, bu şekilde yaklaşık yarım sayfalık bir muhtevayla kelimeyi açıklar.	Rağîb İsfahânî, bu şekilde yaklaşık yarım sayfalık bir muhtevayla kelimeyi açıklar.
3.Kelime	الم: 2/Bakara:1	اب: (Çayır) Ebbe:	الأب (Ebed, sonsuzluk)
Açıklma- Tercüme	وسائرُ حُرُوفِ الهجاءِ في أوائلِ السُّورِ، كانَ بعضُ المُفسِّرينَ يَجْعَلُهَا أَسْمَاءَ لِلسُّورِ... Sürelerin başındaki heca harflerindedir. Kimi müfessirler sürelerin ismi olduğunu var sayarlar... Sicistânî, yaklaşık yarım sayfa, bu harflere müfessirler tarafından yüklenen anlamları açıklar (yemin edilmesi, Allah'ın isimlerine delaleti gibi).	: قوله تعالى: وفاكهة وأباً (عبس/ ٣١) (الأب: المرعى المتهيء للرعي والجز، من قولهم: أبٌ لذالك أي: تهيأ، أباً وأبابة اباباً، واب إلى وطنه: إذا نزع إلى وطنه نزوعاً تهيأً لقصده، وكذا اب لسيفه: إذا. تهيأً لسله. وإبان ذلك فعلان منه، وهو الزمان المهيباً لفعله ومجيبه.	الزمن الطويل الممتدغير المنجز، فهو أخص من الزمان. قالوا:ولذلك يقال: زمان كذا، ولا يقال:ابداً كذا. ويقال: أبداً ايبدعلى المبالغة اي دائم قال تعالى: خالدين فيهاابدا [النساء/٥٧]. اي زماناً لايقضاء لآخره... Sonu gelmeyen uzun zaman demektir. Zaman dan daha hususi bir manası vardır. Bu sebeple “şu kadar zaman” denir ancak “şu kadar sonsuzluk” denilmez. أبداً ايبدlafızlarının her biri daimi anlamında mübalağa için kullanılır. Allah Teala: sonu gelmeyen zaman anlamında “orada [cennette] ebedi olarak kalacaklardır” (Nisa:57) buyurmuştur... Müellif, hadisi, şii, Arap dilinde kullanımı delil getirerek bu şekilde yaklaşık bir sayfalık bir muhtevayla kelimeyi açıklanmaktadır.

Sonuç

Kelâmullah'ın ilâhî murada uygun bir biçimde anlaşılması için teşekkül edilen Kur'ân ilimlerinden biri olan, aralarındaki fark tespit edilip ortaya konulmadığı için çoğu zaman Lugatu'l-Kur'ân'la karıştırılan Garîbu'l-Kur'ân ilminin çalışma alanını Kur'ân'daki anlamı kapalı kelimelerin izahı oluşturmaktadır. Söz konusu kelimelerin izahı, hem Garîbu'l-Kur'ân hem de Arap lugatçılığının ana gayesini oluşturmakta, her iki türün ilk nüveleri olarak İbn Abbas'a ait Garîbu'l-Kur'ân'lardaki kelimeler gösterilmekte, dolayısıyla Arap lugatçılığı ve Garîbu'l-Kur'ân ilminin ortaya çıkış noktası olarak aynı kaynaktan buluştuğu görülmektedir.

Tefsir çalışmalarının ilk örneklerini oluşturan Garîbu'l-Kur'ân türü eserler, kişilere göre değişen yapısı itibariyle herhangi bir tanım yapılmaksızın ve kıstas konulmaksızın yalnız örnekler doğrultusunda oluşturulmuştur. Garîbu'l-Kur'ân ilminin tanımının geniş kapsamlı da olsa Garîbu'l-Kur'ân türü eserler içinde ilk defa miladi 14. Yüzyıl müelliflerinden Ebu Hayyan Endülüsi'nin *Tuhfetu'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'ân'i mine'l-Garîb*'inde yapıldığı tespit edilmiştir.

Erken dönemlerde sure-ayet sırasına, Mushaf tertibine gören oluşturulan Garîbu'l-Kur'ân'ların ilerleyen süreçte Arap lugatlarının te'lifinde esas alınan alfabetik tertibe yöneldiği, bu dönüşüme Küfe dil ekolü ulemasından Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin tek eseri olan *Nüẓhetu'l-Kulûb fi Tefsiri'l-Garîbi'l-Kur'ân'il-Azîzi* ile öncülük ettiği anlaşılmaktadır.

Garîbu'l-Kur'ân ve Lugatu'l-Kur'ân türü eserler her ne kadar içerik itibariyle Kur'ân lafızlarını konu edinse de iki türün birbirinden farklı olduğu müşahade edilmektedir. Garîbu'l-Kur'ân'ların sınırlı sayıdaki anlamı kapalı lafızları konu edindiği; sure-ayet esasına dayalı olarak Mushaf sırasına göre, anlamı izaha muhtaç kelimeleri açıklama odaklı telif edildiği; kelimelerin daha sınırlı ifadelerle kısa bir biçimde açıklandığı görülmektedir.

Lugatu'l-Kur'ân'ların ise harf ve edatlar dâhil olmak üzere Kur'ân'ın bütün kelimelerinin açıklandığı hatta âmin lafzı gibi Kur'ân'da yer almayan ifadelerle dahi yer verildiği; tefsir esaslı Mushaf sırasının değil, lugat esaslı alfabetik tertibin uygulandığı görülmektedir. Yine anlamı kapalı garib kelime değil, eldeki veriler dâhilinde bütün Kur'ân kelimelerini açıklama odaklı telif edildiği, lafızların uzun uzadıya bazen sayfalarca sürecek şekilde geniş bir muhtevayla ele alındığına şahit olunmaktadır.

Netice itibariyle her iki türü mukayese ettiğimizde Kur'ân lafızlarının tamamını alfabetik olarak ele alan Lugatu'l-Kur'ân türü eserler Garîbu'l-Kur'ân kapsamına girerken Mushaf sırasına göre belirli kelimeleri içeren Garîbu'l-Kur'ân'lar, Lugatu'l-Kur'ân kapsamına girmemektedir. Di-

ğer bir ifadeyle “her Lugatu'l-Kur'ân bir Garîbu'l-Kur'ân iken her Garîbu'l-Kur'ân Lugatu'l-Kur'an değildir” diyebiliriz.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar/ Author:

Bayram AKTAŞ

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The author acknowledge that he received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdurbâki, Muhammed Fuad. *Mu'cemu Garibi'l-Kur'an Mustebracen Min Sabibi'l-Buhari*. Kâhire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî. 1950.
- Abdurrahim, Abdülcelil. *Lugatul-Kur'an'il-Kerim*. Amman: Mektebetü'l-Risaleti'l-Hadise, 1981.
- Akyüzoğlu, Hüseyin. *Taberi Tefsiri'nde Garbu'l-Kur'an*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Alan, Ayşe. *İbnu'n-Nedim'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*. Erzurum, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Alhddar, Yusri Ali Muttah. “أَفْعَلٌ” Fill Kalıbının Ragıp el-İsfahâni'nin Müfredatu Alfazı'l-Kur'an Adlı Eserindeki Anlamları (Morfolojik İncelemesi). Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Altohan, Etab. *Eski Arap Lehçeleri (İbnu'l-Enbârî Örneği)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Attar, Ahmed Abdulgafur. *Mukaddimetu's-Sıhab*. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979.
- Aydın, İsmail. *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973.
- Boran, Uğur. “Sözlükçülük Geleneğimize Umumi bir Bakış ve Edirne Müfütüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Sözlüğü 'Tuhfe-i Fevzi'”. *Şarkiyat Mecmuası*, 28, (2016).
- Buhârî, Ebu Abdilleh Muhammed b. İsmail. *es-Sabîhu'l-Buhârî*, tah. Şeyh Muhammed Ali el-Kutb-Şeyh Hişam el-Buhârî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l el-Asriyye, 2007.
- Bulut, Ali. “Kur'an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garibu'l-Kur'an, Meâni'l-Kur'an, İrabu'l-Kur'an) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler”. *On Dokuz Mayıs Fakültesi Dergisi*, 12/13, (2001).
- Cerrahoğlu, İsmail. “Tefsirde Atâ b. Ebi Rabah ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garibu'l-Kur'an'ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22, 1978.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.
- Demirci, Muhsin. “Herevî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- el-Endülüsi, Esîrudin Ebu Hayyan. *Tuhfetu'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'an'i mine'l-Garîb*. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmiyye, 1983.
- Gözeler, Esra. *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an' Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebiul-Ewel 4 Rebiul-Ewel Arası)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Gümüş, Sadrettin. “Garibu'l-Kur'an Tefsirinin Doğuşu”. *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5:6 (1987-1988).
- Gürkan, Menderes. “Zerkeşi, Bedrettin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/289-293. İstanbul: TDV. Yayınları, 2013.
- Halebî, Semîn. Ebu'l-Abbas Şihâbeddin Ahmed b. Yusuf b. İbrahim *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsiri Eşrêfi'l-Elfâz*; tah. Muhammed Bâsil Uyûni's-Sevd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- el-Hattâbî, Ebu Süleyman Hamd b Muhammed b. İbrahim. *Garibu'l-Hadis*. tah. Abdülkerim İbrahim el-Azbâvî. Mekke: Câmiatu Ümmül Kurâ, 1982.
- el-Herevi, Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Bâşânî. *Kitabu'l-Garibeyn fi'l-Kur'an ve'l-Hadis*. tah. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Rıyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- İbn Abbas, Abdullah. *Kitâbu'l-Lugât fi'l-Kur'an*. thk. Selahaddin el-Müneccid. Kahire: Matbaatu'r-Risale, 1946,
- İbn Abbas, Abdullah. *Tefsiru İbn Abbas el-Müsemma bi-sahifeti Ali b Ebi Talba an İbn Abbas fi Tefsiri'l-Kur'an'il-Kerim*. thk. Abdulmunim Reccal. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sıkâfiyye, 1991.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Ragîb. *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*. tah. Safvan Adnan Davudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009.
- Karaaslan, Nasühi Ünal. “İbnu'n-Nedim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, 21/171-173.
- Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Kuteybe, Abdullah b Müslim. *Tefsiru Garibi'l-Kur'an*, tah. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978.
- Mekki b. Ebi Talib, Ebu Muhammed Hammuş. *el-Umde fi Garibi'l-Kur'an*. thk. Yusuf Abdurrah-

- man el-Mer'aşlı. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1981.
- el-Mekkî, İbn Akîle. *ez-Ziyâde ve'l-İhsan fî Ulûmi'l-Kur'an*. Şârîka: Merkezu'l-Buhus ve'd-Dirâse, 2006.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları, 2012.
- Sezgin, Fuat. *Taribu't-Turâsi'l-İslâmî*. çev. Mahmut Fehmi Hicazi (Almancadan Arapçaya). Riyad: Câmîiatu İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslamiyye- Câmîiatu'l-Meliki Suûd. ts.
- es-Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz. *Nużhetu'l-Kulûb fî Tefsîri Kur'an'il-Azîz*, tah. Yusuf Abdurrahman el-Meraşlı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013.
- es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'an*. thk. Ahmed b. Ali. Kahire: Dâru'l Hadis, 2004,
- es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *el-Müzhbir fî Ulumi'l-Lugati ve Envâihâ*, tah. Muhammed Câd Mevlâ vd. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, tsz.
- es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *el-Mu'tereku'l-Akrân fî İ'câzi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1988
- es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *Buğyetu'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nubhât*, tah. Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbi el-Halebî, 1964.
- Süslü, Halil İbrahim. *Celâleyn Tefsiri'nde Garîbu'l-Kur'an Örnekleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- et-Tahânevî, Muhammed Ali. *Keşşâf Istilâhâtî'l-Funûn ve'l-Ulûm*. thk. Rafîku'l- Acem – Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1996.
- et-Tayyar, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır. *et-Tefsîru'l-Lugavî lil-'l-Kur'ani'l-Kerim*. Damman: Dâru ibnu'l-Cevzi, 2002.
- Tilib, Abdulhamit seyyid. *Garibu'l-Kur'an Ricâlubû ve Menêhicubum min İbn Abbas ile Ebi Hayyân*. Kuveyt: y.y., 1986.
- Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü. "Halil b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/309-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Turgay, Nurettin "Halil b. Ahmed ve Garîbu'l-Kur'an", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13:2 (2013), 55-78.

Yazođlu, Ruhattin. *Sürekliлик ve Değişim Açısından Dil-Kültür İlişkisinin Felsefi Bir Tablili. Uluslar Arası Din ve Dil Sempozyumu*. İlyas Altuner - Osman Bayraktutan. ed. İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, 2018.

Yeşilyurt, Rıdvan. *Halil b. Ahmed el-Ferâbidî (İlmi, Hayatı, eserleri)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Omer b. Ahmed. *Esâsu'l-Belâga*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmıyye, 1998.

ez-Zerkeşi, Bedrettin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Fadl İbrahim. Kahire: Mektebetü Dari't-Turâs, ts.